

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ
Катедра „Регионална и политическа география“

АВТОРЕФЕРАТ

на тема:

СОЦИАЛНО–ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ
И ЕЛЕКТОРАЛНА ГЕОГРАФИЯ
В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ
(на примера на община Крумовград)

за придобиване на образователна
и научна степен доктор – 4.4. Науки за Земята,
География на страните – Регионална и политическа география

Докторант:
Биляна Милкова Ташева

Научен ръководител:
Проф. д-р Марин Русев

София, 2022 г.

Дисертационният труд е обсъден и насрочен за защита на разширено заседание на катедра „Регионална и политическа география“, Геолого-географски факултет, СУ „Св. Климент Охридски“, проведено на 01. 02. 2022 г.

Публичната защитата ще се състои на 15.06.2022 г. от 12.00 ч. в

Ректората на СУ “Св. Кл. Охридски“ – зала .....

Дисертационният труд е на разположение в кабинет 259.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД

ПЪРВА ГЛАВА. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧНИ ОСНОВИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

- 1.1. ПОЛИТИЧЕСКА И ЕЛЕКТОРАЛНА
ГЕОГРАФИЯ В СИСТЕМАТА НА
ОБЩЕСТВЕНИТЕ НАУКИ – ПРОБЛЕМИ
НА ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОТО
ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ
- 1.2. МЕТОДИ НА ЕЛЕКТОРАЛНИЯ
ГЕОГРАФСКИ АНАЛИЗ
- 1.3. ИЗТОЧНИ РОДОПИ – ПРОСТРАНСТВЕНА
СЪЩНОСТ И ПРИРОДНОГЕОГРАФСКА
ХАРАКТЕРИСТИКА
  - 1.3.1. *Родопи – кратко описание*
  - 1.3.2. *Източни Родопи*

ВТОРА ГЛАВА. КОМПЛЕКСНА ГЕОГРАФСКА ХАРАКТЕРИСТИКА И ОСОБЕНОСТИ НА СОЦИАЛНО – ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ

- 2.1. ТЕРИТОРИАЛЕН ОБХВАТ И ОЦЕНКА НА
ГЕОГРАФСКОТО ПОЛОЖЕНИЕ
- 2.2. СТОПАНСКА И ГЕОЕКОЛОГИЧНА
ОЦЕНКА НА ПРИРОДНОРЕСУРСНИЯ
ПОТЕНЦИАЛ
- 2.3. ДЕМОГРАФСКА И ЕТНО-
КОНФЕСИОНАЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА
- 2.4. ГЕОГРАФСКИ ПАСПОРТ И ЕЛЕКТОРАЛЕН
ПОРТРЕТ НА ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ И
НЕЙНИТЕ ОБЩИНИ
  - 2.4.1. *Социално-икономически потенциал и
производствена специализация*
  - 2.4.2. *Особености на електоралната традиция*

ТРЕТА ГЛАВА. СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И ЕЛЕКТОРАЛНО ПОВЕДЕНИЕ В ОБЩИНА КРУМОВГРАД

3.1. ФАКТОРИ И ОСОБЕНОСТИ В СЪВРЕМЕННОТО РАЗВИТИЕ НА ОБЩИНА КРУМОВГРАД

- 3.1.1. Природноресурсен потенциал*
- 3.1.2. Обща демографска характеристика*
- 3.1.3. Отраслова и териториална структура на стопанството*
- 3.1.4. Съвременно състояние и проблеми на развитието*
- 3.1.5. Кратък критичен анализ на Плана за интегрирано развитие на общината (2021-2027 г.)*

3.2. ОСОБЕНОСТИ НА ЕЛЕКТОРАЛНОТО ПОВЕДЕНИЕ В ОБЩИНА КРУМОВГРАД

- 3.2.1. Фактори, влияещи върху електоралното поведение*
- 3.2.2. Пространствен анализ на изборителната активност и резултати*

3.3. ПОЛИТИЧЕСКИ ПОСЛАНИЯ, ИЗБОРНИ РЕЗУЛТАТИ, СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И ОБЩЕСТВЕНИ ОЧАКВАНИЯ

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И НАУЧНИ ПРИНОСИ

ЛИТЕРАТУРА

ПРИЛОЖЕНИЯ

УВОД

Актуалност на темата

Процесите на либерализация на социално-икономическите процеси в Източна Европа през последните 3 десетилетия и отражението им в България доведоха до коренни изменения в условията на живот за българското общество. Сред важните индикативни промени след 1989 г. са структурната властова реорганизация на държавата, демократизирането на политическите отношения между отделни социални групи, местни и регионални общности. Така развитието на административно-териториалните единици от най-нисък ранг все повече зависи не само от централизираните държавни институции, а и от конкретните особености и условия за развитие в отделните селища и техните най-малки административно-териториални обединения.

Първоначално локалните електорални резултати в България са предимно основа за политическа консолидация и формиране на властови съотношения между местните партийни структури. Постепенно те се преобразуват в сложни хоризонтални и верикални връзки и многовариантни комбинативни изрази на воля за осъществяване на конкретни цели, обвързани с определено предизборно поведение на партийни лидери, идейни платформи и послания, засягащи целия спектър от социално-икономическия и културно-политическия живот на общините.

Изследването на горепосочените взаимни влияния е особено актуално от гледна точка на пространствената диференциация в съвременна България и нейните контрастни различия както на районно и областно, така и на общинско ниво. Според нас детайлното познаване на специфичните особености в развитието на отделни селища и териториални единици е предпоставка за повишаване на географската (регионална) ефективност и справедливост в развитието на страната.

Така дефинираната актуалност служи като мотивационна основа при избора на настоящата тема, нейния обект, предмет, цел, задачи и основните методологични подходи в изследването.

Обект и предмет на изследването

В най-широк смисъл *обект* на настоящото изследване е географското пространство на Източните Родопи, като се отчитат неговите условни природни граници. В по-тесен то е очертано в обхвата на област Кърджали. Фокусът на по-голямата част от получените крайни резултати е съсредоточен в още по-тесните пространствени рамки на една от нейните общини – Крумовград.

Този стъпаловиден подход до голяма степен гарантира и повишаване тяхната достоверност от гледна точка на основния *предмет* на дисертационния труд – взаимно зависимите социално-икономически и електорални процеси в област Кърджали и община Крумовград, анализирани в контекста на техните прави и обратни корелационни връзки. В някои случаи се провежда факторен анализ и на ниво селища и дори секции. Като по-особен предмет на внимание в изследването са и в движение възникнали проблемни аспекти, свързани с изборно прогнозиране, степен на природно-социално обособяване на административните единици, етно-конфесионална диференциация на електората и др. От значение в това отношение са също рязко отличаващите се фонове стойности на общия пространствен поведенчески модел в България като цяло.

Цел и задачи на изследването

Главна цел изследването е да се разкрие комплексът от фактори, влияещи върху електоралното поведение и изборните резултати в изследвания регион с акцент върху значимостта на социално-икономическото развитие след 1989 г. в област Кърджали и по-конкретно – община Крумовград. За нейното постигане е предвидено да се решат няколко основни задачи:

–изясняване интердисциплинарната същност, мястото и специфичните методологични характеристики на политическата и електоралната география в системата на обществените науки;

–стъпаловидно относително разграничаване на съподчинените в пространствено отношение географски обекти – Родопи, Източни Родопи, област Кърджали и община Крумовград и определяне на техните специфични природни, стопански, демографски и административни характеристики.

–разкриване електоралните особености на област Кърджали и отделните ѝ общини с акцент върху електоралното поведение на населението в община Крумовград като отражение на социално-икономическите процеси в нея след 1989 г.

Методология на изследването

Дисертационната теза се подчинява на основни общонаучни методологични принципи и подходи, както и на традиционни общогеографски методи – системно-структурен анализ и синтез, пространствен, исторически, математико-статистически, картографски, описателен, сравнително-географски анализ и др. Спецификата на обекта, предмета и целта на изследване, както и произтичащите задачи предопределят необходимостта от конкретен набор методологични подходи, използвани в обществената география като цяло, политическата и електоралната география, в частност. От тях с най-голямо значение са индексите/коэффициентите на териториална локализация, концентрация, доминация, корелация.

Специфичен за изследването метод е използването на т. нар. географски паспорти. Според нас те могат да се използват с много голяма степен на ефективност като алтернатива на горепосочените традиционни индекси / коэффициенти.

За по-голяма достоверност на резултатите по отношение на поведенческите аспекти на темата е използван и анкетният метод, като за целта при спазване на традиционни принципи е взето под внимание мнението на близо 200 души с различен демографски, етно-конфесионален, социален и трудов профил.

Значителна част от използваната статистическа информация е от достъпни книжни издания или интернет източници. Тук е необходимо да се подчертае изключително благоприятният за изследването факт, че електоралната статистика е най-достъпната на регионално ниво статистика у нас. За да се пригоди тя към някои от специфичните изследователски разрези обаче, се наложиха трудоемки допълнителни изчисления, с които да се запълни липсата на определени статистически акценти, липсващи в в изданията на ЦИК. Типичен пример в това отношение е обработката на данни с цел обобщаване и сравняване на

резултати от президентски и парламентарни избори на общинско ниво и обратно – необходимостта от значителна по обем обработка на информация, за да може да се представи електоралният профил на област Кърджали при местни избори. Методологични проблеми и затруднения при представянето на времеви обобщения предизвиква също честото закриване на едни секции, тяхното обединяване или разкриването на нови.

ПЪРВА ГЛАВА. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧНИ ОСНОВИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

1.1. ПОЛИТИЧЕСКА И ЕЛЕКТОРАЛНА ГЕОГРАФИЯ В СИСТЕМАТА НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ НАУКИ – ПРОБЛЕМИ НА ИНТЕРДИСЦИП- ЛИНАРНОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ

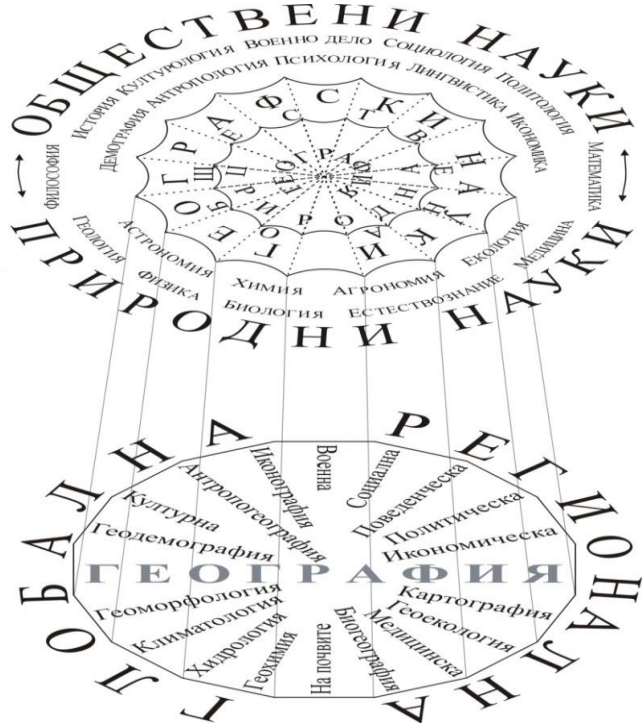
Науката използва разнообразен набор от методи, на базата на които се обособяват стотици фундаментални и интердисциплинарни области. Типичен пример в това отношение е географията, която се отличава със специфично положение в зоната на контакт с редица други фундаментални науки (*фиг. 1*).

Географията е единна наука за взаимодействието между динамично развиващи се природно-обществени явления и процеси в глобален, регионален и локален мащаб. В зависимост от обекта (пространствения обхват) на изследване географията може условно да се раздели на глобална и регионална. Глобалната изследва както отделни процеси и явления на планетарно ниво (атмосферни, екологични, демографски, икономически, политически и др.), така и тяхната взаимна обвързаност и зависимост (демографски бум, природни дефицити на световното развитие, глобални политики за преход към устойчиво развитие и др.). Регионалната география изследва континенти, региони, страни, природни / административни области, селища и местности при широко разнообразие от предметни изследователски области.

Главна методологична особеност на представената чрез *фиг. 1* политическа география е да се разкрият пространствените особености на политическите процеси, свързаните с тях други фундаментални научни направления и междинните им изследователски области.

Фигура 1. ГЕОГРАФИЯ – МЯСТО В СИСТЕМАТА НА НАУКИТЕ, ПРЕДМЕТНА И ОБЕКТНА СТРУКТУРА

Източник: Русев, Авджиев (2013)

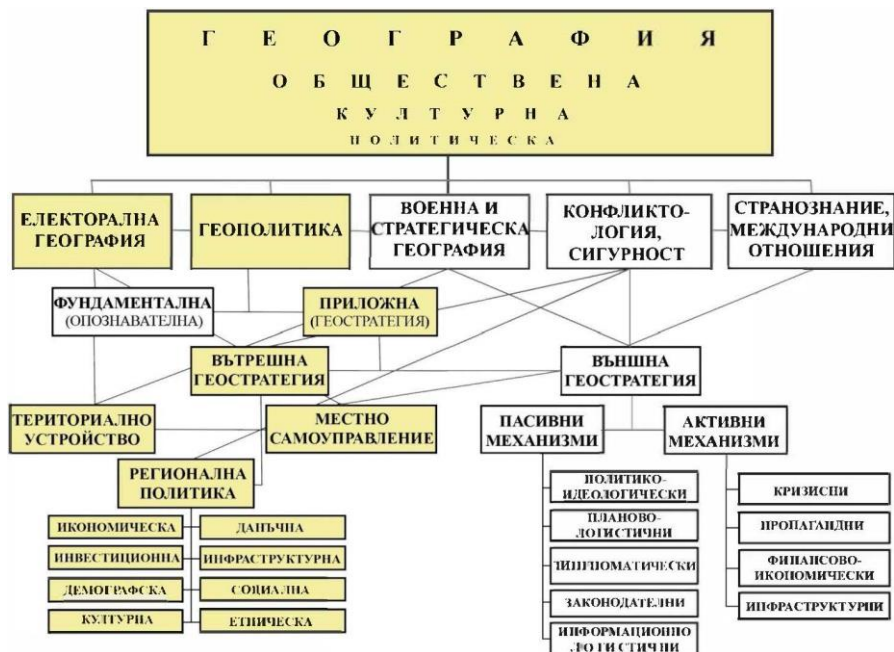
От гледна точка на предмета на изследване в географията могат да се открият десетки нейни структурни елементи (*фиг. 1*), а като един от тях може да се приеме и политическата география.

Друг начин за структурно онагледяване на хоризонтални и вертикални междупредметни връзки е представен на *фиг. 2*. В нея за отправна гледна точка служи обществената география, която е прието да се обозначава и с редица алтернативни наименования – културна/социална/социално-икономическа/хуманитарна. В посочената схема е направен опит обществената, културната и политическата география да се представят в определена условна съподчиненост. Другите детайли в нея служат като характерен пример за многообразните варианти при почти синонимното обозначаване от различни науки на сходни по своята същност изследователски области с ясно изразен прагматичен характер: политическа география / странознание / международни

отношения; електорална география / местно самоуправление; вътрешна геостратегия / регионална политика; военна и стратегическа география / геостратегия и др.

Подобни примери могат да се извлекат и чрез *фиг. 3*, която също е условна по своето съдържание. В нея по алтернативен начин се акцентира върху междинния статут на политическата география сред множество други, гравитиращи към нейния предмет интердисциплинарни направления.

Фигура 2. НАУЧЕН СТАТУТ, СТРУКТУРА И ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ВРЪЗКИ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ГЕОГРАФИЯ

Съставено по: Русев, Авджиев (2013)

Съвременното разбиране за политическата география представя като главни нейни обекти държавите, континенталните (или междуконтиненталните) пространства, международните организации, административно-териториалните единици, центровете за управление, етно-конфесионалните ареали, регионите със силно влияние на определени обществени движения и партии, политическите граници и много други пространствено различни обекти.

Фигура 3. ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ВРЪЗКИ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ГЕОГРАФИЯ

Източник: Русев, Авджиев (2013)

Предметът на изследване в политическата география варира в относително широки обществени рамки – политическо устройство на пространството, структура на властта, форми на управление и самоуправление, регионални интереси, регионална политика и регионална справедливост, етно-конфесионални отношения, пространствени различия в културно-политическото поведение на населението, както и динамичните отношения между отделните геопространства (държави, междудържавни военно-политически или социално-икономически обединения).

За целите на изследване най-голяма значимост имат културната, поведенческата и електоралната география, както и тяхната прагматична значимост за местното самоуправление и центрo-периферните дифузни отношения по направлението селища и местни общности – регионална и държавна власт.

Един от най-често използваните терминологични подходи е свързан с налагането на концепцията за „културния ландшафт“ от Schlüter (1907). Според него определянето на географията като наука за ландшафта ще даде предмет на изследване, несподелен от никоя друга дисциплина. Шлютер дефинира две форми на ландшафта – *Urlandschaft* и *Kulturlandschaft*: оригинален ландшафт, съществувал преди предизвиканите от човека промени и ландшафт създаден от човешката култура.

Идеята се популяризира от Sauer (1925). Неговата дефиниция гласи „Културният ландшафт е създаден от природен ландшафт от културна група. Културата е движещата сила, естествената среда е свързващото звено, културният ландшафт е резултатът“ (Bharatdwaj, 2009). Соър определя възникването на културния ландшафт като резултат от взаимовръзката между културни фактори и естествен ландшафт и създадените от тях селищни форми, видове земеползване, комуникационни съоръжения и форми на експлоатация на природните ресурси. За него очертаването на културните региони е ос на географията.

Социалната география, за разлика от културната, анализира пространственото диференциране на обществените процеси, като специално акцентира върху поведенческите модели на човека (Jones, Eyles, 1977). Оток (1992) например, смята, че социалната география изследва пространствените обществени структури, взаимодействието им с географската среда в търсенето на пътища и методи за неговото оптимизиране от гледна точка на рационалното удовлетворяване на потребностите на човека.

Разграничаване между социална и културна география прави и Стоянов (2001, 2004), според когото социалната география “се разполага на пресечната точка на класическите интереси на познанието на географията и социологията”, а що се отнася до културата, тя е своеобразен противовес на универсалната глобализация и е в основата на регионализацията.

Значим принос в тази научна област за България има изследването на Пенков (1943), публикувано в студията „Културен ландшафт“. Според него той се гради върху физикогеографския облик в съчетание с творческата сила на човека. Тези идеи са до голяма степен заимствани от австрийския географ Hassinger (1931), според когото културната география има първостепенно научно значение при представянето на отношенията между природата и обществото, като им придава равностойна значимост.

Според Дерменджиев (2000, 2004, 2018) социологизирането на географията и постепенното ѝ превръщане в обществена география предполага разглеждане на въпросите на културната география в динамичен аспект. То определя социалната политика като основен въпрос на социалната география. Според него самото възприемане на човека като обществен индивид и идентификацията му към определена социална и етническа група въздействат не само върху социо-психологическото му поведение. Те отключват онази ниша на душевността, която го прави значим в собствената му среда. С това все повече я припознава, обича, защитава и отстоява нейното право на социална и териториална общност (Дерменджиев, 2018).

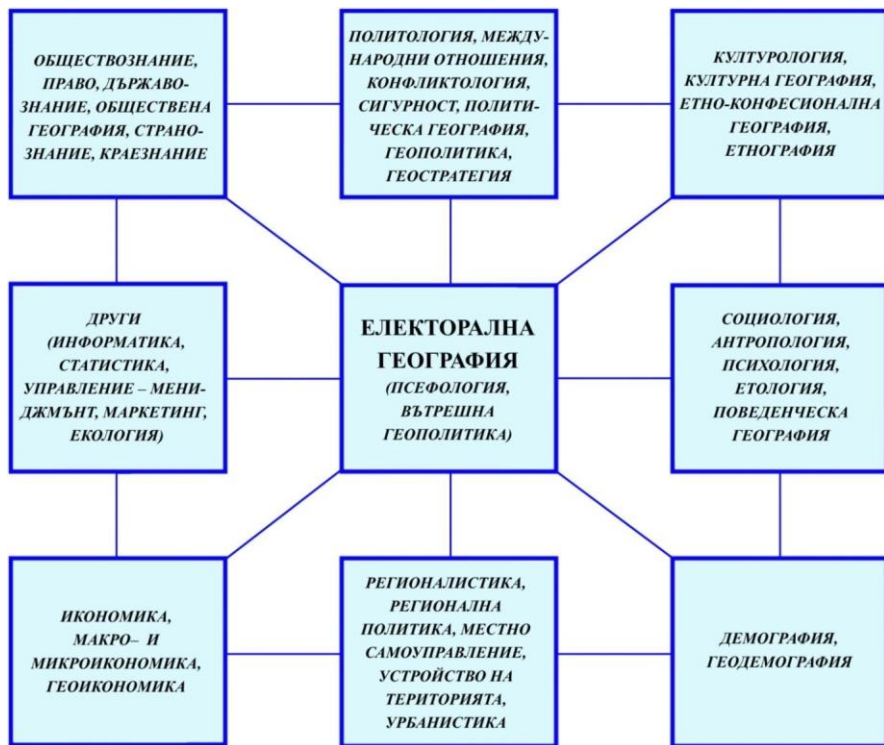
Един от прагматичните изследователски разрези в зоната на контакт между география, културология, социология, психология и други обществени науки е поведенческата (бихейвиористична) география. Поведенческата география изследва различия в поведението на населението в пространството. От тази гледна точка трябва да се разглежда и електоралната география – като специфичен вид поведенческа география, а изборният процес – пречупен през призмата на електорални намерения, поведение и крайни резултати. Тяхната методологична обектна и предметна същност е резултат от постиженията на сложен комплекс научни клонове и направления (*фиг. 4*).

Електоралните географски изследвания започват през 1913 г. с публикуваната от Зигфрид студия „Картина на политическите партии в Западна Франция през Третата република“. До 1960 г. електоралните изследвания имат спорадичен характер, но значимост придобиват: „Процесът на управление: Изследване на

социалния натиск“ на Bentley (1949), „Анализ на политическото поведение: емпиричен подход“ на Lasswell (1949), „Икономическа теория на демокрацията“ на Downs (1957) и др.

Съществен прелом настъпва с изследването на автори от т. нар. Мичиганска школа – „Американският избирател“ на Campbell, Converse, Willer, Stokes (1960). Той става най-разпространеният модел на електорални изследвания в САЩ.

Фигура 4. ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ВРЪЗКИ НА ЕЛЕКТОРАЛНАТА ГЕОГРАФИЯ

Методологичният интерес към електоралния политологически, социологически и географски анализ се засилва след 60-те години на миналия век. Това е един от преките резултати на т. нар. количествена революция в науката. По конкретно за географията тя се изразява в спад на качествените регионални изследвания за сметка на количествените систематични изследвания (Taylor, 1979).

Особена значимост за този период има изследването на Lipset и Rokkan (1967) „Партийни системи и разпределение на избирателите: международни перспективи“. В него те описват как революционни събития като създаването на модерни национални държави, религиозна реформация и индустриализация създават напрежения и „пукнатини“ в подсистемите на обществото (икономическа, политическа, социална, културна). Така, според тях, се появяват типични конкурентни партии – индустриални / аграрни, духовни / светски, буржоазни / работнически и пр.

Друг труд с голяма изследователска значимост е „География и избори“ на Taylor и Johnson (1979). В него те разглеждат пространствените ефекти на гласуването: ефектът на квартала, на населеното място, на приятели и съседи.

Muir (1981) и Бъчваров (1992) определят географията на изборните резултати като една от най-важните същностни характеристики на съвременната политическа география и геополитиката, като основен техен структурен елемент.

Бъчваров (1992), Янков (2004) и Дерменджиев (2004, 2018) дават редица доводи за тесните връзки на електоралната география със социологията. Янков (2004, 2013, 2016, 2017, 2019) извежда партийните предпочитания като една от важните характеристики на социо-културната среда, като поставя основен акцент върху предизборните обществени нагласи и проблемите на регионалното представителство.

Янков (2020) изтъква ролята на градовете като центрове на политически иновации и смята, че това е един от основните въпроси, стоящи през електоралната география, тъй като градът съсредоточава властта и е двигател на политическите промени.

1.2. МЕТОДИ НА ЕЛЕКТОРАЛНИЯ ГЕОГРАФСКИ АНАЛИЗ

Фундаментално теоретично и приложно значение за всяко научно изследване имат въпросите, които са свързани с неговата водеща методологична постановка, включваща необходимостта от използването на определена методика и ясно формулирани методи с потенциално висока ефективност. В този смисъл особено важно значение има стъпаловидното и съподчинено дефиниране на триадата методология – методика – методи.

Теоретичните научни методи имат предимно общ (универсален) характер – например структурен, системен, аналитико-синтетичен, математически, статистически, сравнителен, типологичен, хронологичен, хорологичен, абстракция, моделиране.

Емпиричните методи са характерни предимно за определени научни или интердисциплинарни направления. Безспорно географски метод, например е пространственият (хорологичният). Кедров (1987) го нарича геометод и справедливо отбелязва универсалния характер на неговото приложение в историята, политологията, правото, икономиката, демографията, социологията, биологията, екологията.

Типични за обществените географски науки са методите на комплексния географски анализ, отрасловото и интегрално райониране, териториалните баланси, общата и регионална ефективност, картографският, дистанционните методи, ГИС, пространственото имитационно моделиране и др.

За целите на настоящото изследване особен интерес представляват поведенческата и електоралната география и свързаните с тях модели и баланси на картографски представена пространствена основа.

В електоралните (вкл. електоралните географски) изследвания широко се прилагат коефициентът на рангова корелация на Спирман, коефициентът на линейна корелация на Пиърсън, индексът на Райдон, коефициентът на Джини и др.

Индексът на териториална локализация на привърженици (*фиг. 5-А*) показва пространственото влияние на политическите сили, изчислено като отношение между относителния дял на гласовете за определена партия (X_{ij}) и дела на гласовете за същата партия в страната като цяло (Y_{ij}):

$$K_1 = X_{ij}/Y_{ij} \frac{X_{ij}}{Y_{ij}}$$

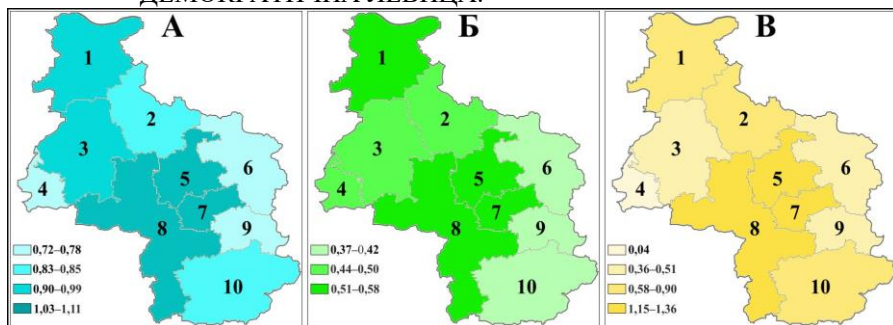
Индексът на концентрация на привърженици (*фиг. 5-Б*) представлява отношението на дела на гласовете за дадена партия в определен регион (X_{ij}) и дела на избирателите в същия регион от общия брой избиратели в страната (Y_{ij}):

$$K_k = X_{ij}/Y_{ij}$$

Индексът на доминацията (*фиг. 5–В*) се изчислява като отношение между разликата в относителния дял на гласовете на двете партии в региона спрямо разликата между тях в България.

Фигура 5. ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ 1997, 4 МИР (В. ТЪРНОВО) - ИЛЮСТРАТИВЕН ПРИМЕР ЗА: А – ИНДЕКС НА ЛОКАЛИЗАЦИЯ НА ОДС, Б – ИНДЕКС НА КОНЦЕНТРАЦИЯ НА ОДС, В – ИНДЕКС НА ДОМИНАЦИЯ НА ОДС СПРЯМО ДЕМОКРАТИЧНА ЛЕВИЦА.

Съставено по данни на: Централна избирателна комисия (cik.bg)

1–Свищов, 2–Полски Тръмбеш, 3–Павликени, 4–Сухиндол, 5–Горна Оряховица, 6–Стражица, 7–Лясковец, 8–Велико Търново, 9–Златарица, 10–Елена.

Индексът на Райдон и коефициент на Джини са подходящи за прилаганата в България парламентарна избирателна система (Русев, Владимирова, 2010). Индексът на Райдон отразява влиянието на броя на избирателите в избирателните райони върху цените на мандатите, като се прилага следната формула:

$$R = X_{ij} - Y_{ij},$$

където X_{ij} е дялът на гласовете за определена партия, средно за страната, а Y_{ij} е средният дял на гласовете за определена партия, получен като средноаритметично от резултатите по райони.

Коефициентът на специализация, представен от Isard (1960), е един от най-широко прилаганите в обществената (предимно икономическата) география. В определена степен той може да се представи като степен на уплътняване / локализация / концентрация на определен процес или феномен спрямо конкретна териториална единица. Когато се отнася за съизмерима част от точно дефинирано като територия пространство, резултатът се изчислява чрез използването на т. нар. „математическо свойство на пропорцията“ – т. е. като пропорция

в „затворено“ географско пространство. В икономическата география по този начин се представя коефициентът на специализация на определена съставна територия спрямо общата. В електоралната география този принцип е приспособен за извеждане на вече посочените индекси на локализация и концентрация на привърженици, а в определена степен – и на индекса на доминация на водещата политическа сила (*фиг. 5-В*).

Съставянето и практическото използване на географския паспорт като метод е с близка концептуална основа до традиционно прилаганите математически коефициенти / индекси. Чрез него, за разлика от пространствените индекси/коефициенти, се постига ефективно представяне на една териториална единица (община, област, държава, международна организация) по практически неограничен набор от показатели.

Според Русев този подход се отличава с методологична близост до принципите на многомерния анализ, като така се разкриват особеностите на отделни териториални единици. Чрез географския паспорт се постига удобна унификация на разнородни показатели за територия, население, производства, селищна и друга инфраструктура.

1.3. ИЗТОЧНИ РОДОПИ – ПРОСТРАНСТВЕНА СЪЩНОСТ И ПРИРОДНОГЕОГРАФСКА ХАРАКТЕРИСТИКА

1.3.1. Родопи – кратко описание

В геоложки смисъл родопският масив е част от най-старата суша на Балканите и в България. През мезозоя масивът се издига на значителна надморска височина. Неозоят е характерен с дълбоки разломни процеси и формиране облика на основните съвременни родопски морфоскulptури (Костова, Берберова и др., 2018)

На север родопските склонове са по-стръмни и опират в Горнотракийската равнина. На запад планината е ограничена от седловините Аврамова (1375 m), Юндола (1295 m) и долината на Места. На юг и изток тя се простира и на гръцка територия, като опира в т. нар. Беломорска / Западна Тракия (*фиг. 8*).

Размерите на Родопите са приблизително 220-240/100-120 km. Заемат около 18000 km², от които близо 15000 са на територията на България, т. е. над 87 % от площта ѝ. Те са частично или изцяло

разположени в административните области на Благоевград, Пазарджик, Пловдив, Смолян, Кърджали и Хасково, а на гръцка – Драма, Ксанти, Родопи и Еврос. В този смисъл планината е потенциален обект на двустранни инициативи за социално-икономическо сътрудничество, включително и трансгранично. Във вътрешен национален план значими връзки се осъществяват на север с Горнотракийската низина (особено по десните притоци на Марица – Чепинска, Пещерска, Въча, Чепеларска (Чая / Асеница) и др. За средните и особено за източните части на планината важна роля играят и направленията изток-запад по долините на Арда и Харманлийска.

Фигура 8. РОДОПИ - ГЕОГРАФСКО ПОЛОЖЕНИЕ И ПРОСТРАНСТВЕН ОБХВАТ

Средната надморска височина на планината е над 750 m. Представлява сложна система от ридове, котловини и дълбоко всечени речни долини. По-високите ѝ хребети са в западната част, където около 60 % са земи с над 1000 м.н.в. С най-голяма значимост тук са Дъбраш, Сюткя, Баташка планина, Алабак, Чернатица, Добростан, Преспа и Мурсалица (с първенеца на Родопите – вр. Голям Перелик, 2191 м.н.в.). На изток ридовете са сравнително по-ниски и с по-малък пространствен обхват – Драгойна, Мечковец, Хухла, Чуката, Гората, Жълти дял, Стръмни рид, Иран тепе, Сърта, Гюмюрджински Снежник, Мъгленик.

С изключение на незначителните въглищни находища в Смоленско, Кърджалийско и Ивайловградско планината е бедна на енергийни полезни изкопаеми. За сметка на това в нея са съсредоточени значителни части от запасите на руди в България – предимно в средните и източните части на Родопите (оловно-цинкови, хромови, руди на редки и благородни метали – уран, волфрам, молибден, злато). Сред нерудните полезни изкопаеми, предимно в Източните Родопи, се отличават находищата на трас, перлит, зеолит, талк, магнезит, флуорит, мрамор и др.

На запад господства планинският климат, а на изток – континентално-средиземноморският. Повечето реки имат снежно-дъждовно подхранване, но за Арда е характерен максимум, свързан с есенно-зимните извалявания. В Родопите са съсредоточени около 2/3 от хидроенергийния потенциал на България, като по-голямата част от него е в западната част на планината. Важна стопанска роля играят десетките минерални извори – предимно в Средните и Източните Родопи.

Хидро-климатичните и почвено-растителните ресурси на планината благоприятстват развитието на пасищното животновъдство, отглеждането на картофи и тютюн, горското стопанство, туризм и природозащитното дело. Тук са 70 % от площите на иглолистни гори и 1/3 от резерватите в страната.

1.3.2. Източни Родопи

Вътрешната подялба на Родопите може да се извърши по два основни начина – Западни / Средни / Източни и Западни / Източни. За целите на настоящото изследване се използва вторият от тях. От тази гледна точка Източните Родопи включват (от север на юг) ридовете Драгойна, Мечковец, Хухла, Чуката, Гората, Жълти дял, Стръмни рид, Иран тепе, Сърта, Гюмюрджински Снежник и Мъгленик (*фиг. 9*).

В тази част на планината преобладава нископланинският и хълмистият релеф. Около 3/4 от площта ѝ е с надморска височина 200–600 m. Признаци на планински климат има само по най-високите билà, а в по-ниските части е континентално-средиземноморски.

Водното богатство е представено чрез речната система на Арда – деветата по дължина и четвъртата по водосборен басейн река в България. По-големи нейни притоци са Боровица, Върбица, Крумовица и Бяла река. Подхранването им е дъждовно и дъждовно-снежно с характерно есенно-зимно пълноводие и лятно маловодие, когато някои от малките реки дори пресъхват.

ФИГУРА 9. ИЗТОЧНИ РОДОПИ - ГЕОГРАФСКО ПОЛОЖЕНИЕ И ПРОСТРАНСТВЕН ОБХВАТ

Масово разпространени са канелените горски почви, а типични за речните долини са алувиално-ливадните. При по-голяма надморска височина се срещат букови гори, примесени с черен бор, смърч и ела. В нископланинския пояс са развити предимно дъбови гори и много субсредиземноморски видове като космат дъб, мъждрян, червена хвойна и др. Животинският свят е представен от редица средиземноморски животински видове – чакал, тракийски кеклик, балкански гекон, египетски лешояд, папуняк и др.

Източните Родопи са богати на реликтни и ендемични видове. Така например, според Асенов (2021) само сред растенията има над 50 български ендемита, като близо половината от тях се срещат само в този биогеографски район.

От политикогеографска гледна точка изцяло в Източните Родопи е разположена територията на област Кърджали, частично – на областите Смолян (чрез общините Златоград, Неделино, Мадан) и Хасково (Ивайловград). В това отношение трябва да се очита също и контактното политическо присъствие на гръцки административно-териториални единици в този район.

ВТОРА ГЛАВА. КОМПЛЕКСНА ГЕОГРАФСКА ХАРАК- ТЕРИСТИКА И ОСОБЕНОСТИ НА СОЦИАЛНО- ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ

2.1. ТЕРИТОРИАЛЕН ОБХВАТ И ОЦЕНКА НА ГЕОГРАФСКО ПОЛОЖЕНИЕ

Формирането на Кърджали като административна единица в българската държава търпи няколко трансформации, свързани с политическата ѝ принадлежност. То е провокирано от събития, които са резултат от Първата и Втората (Междусъюзническата) балкански войни в началото на XX век и се консолидира окончателно като резултат от Първата световна война.

През януари 1878 г. Кърджали и прилежащите му територии са завзети от войските на руския генерал Чернобузов. Според Санстефанския договор от 3 март 1878 г. градът е в пределите на България. Ревизията на Берлинския конгрес (13 юли 1878 г.) му отрежда да бъде част от автономната Източна Румелия. Почти веднага след Съединението обаче Кърджалийско е отново върнато на Османската империя (Иширков, 1920-а,б). Едва през 1912 г. е окончателно присъединено към България.

През периода 1879-1885 г. Кърджали е център на кантон към Хасковския департамент на Източна Румелия. През 1912-1919 г. е околийски център към новосъздадения български окръг Гюмюрджина, а през 1920-1934 г. към окръг Мастанли – дн. Момчилград (първо към Старозагорска, а след 1922 г. – към Хасковска област). През 1913 г. Кърджалийско влиза в състава на т. нар. Автономна Гюмюрджинска република, създадена с подкрепата на Османската империя, но тя съществува само в периода 31 август – 25 октомври (Милетич, 1914).

През 1935 г. се създава отделна Кърджалийска област, но тя съществува само няколко месеца, след което е възстановено старото деление. През 1947 г. Кърджали става център на една от 102-те нови самостоятелни околии. Само две години по-късно обаче околията отново е част от Хасковски окръг. През периода 1959-1987 г. Кърджали е вече един от 28-те окръга на България. След това е осъществено областно уедряване и територията на окръга е приобщена към Хасковска област. През 1999 г. Кърджали отново е център на една от 28-те административно-териториални единици в България, но със статут на област и без отчетата му още през 1987 г. в полза на област Хасково Ивайловградска община.

В съвременния си пространствен обхват област Кърджали заема 3228 km², което съставлява 2,92 % от територията на страната – почти изцяло в Източните Родопи.

Област Кърджали се отличава с периферно за страната географско положение и е една от 4-те ни административни области по границата с Гърция – в зоната на контакт с нейните области Еврос, Родопи и Ксанти. В рамките на България граничи с областите Хасково, Смолян и Пловдив, като транспортната достъпност от гр. Кърджали до техните административни центрове е съответно: 50km (50мин.); 90km (120мин.) и 95km (105мин.). За сравнение – най-близките големи градове в съседна Гърция са: Комотини (75km/65-75мин.); Ксанти (120km/95-105мин.) и Александруполис (125km/100-110мин.). Крайграничният турски град Одрин е разположен на 160km от Кърджали (през Хасково, Димитровград и магистрала „Марица“ – 140-150мин.) и на 150km (през Ивайловград – 160-170мин.). Времевата близост до магистрала „Марица“ е около 60мин., а до гръцката магистрала „Егнатия Одос“ – 70-80 мин.

С най-голямо вътрешно значение за транспортното географско положение на област Кърджали и нейната достъпност са първокласният път I-5 (Русе-Маказа) и съответната железопътна линия до Подкова, които са част от еврокоридор № IX.

ФИГУРА 11. ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ – ПРИРОДНА СРЕДА И АДМИНИСТРАТИВНИ ЦЕНТРОВЕ

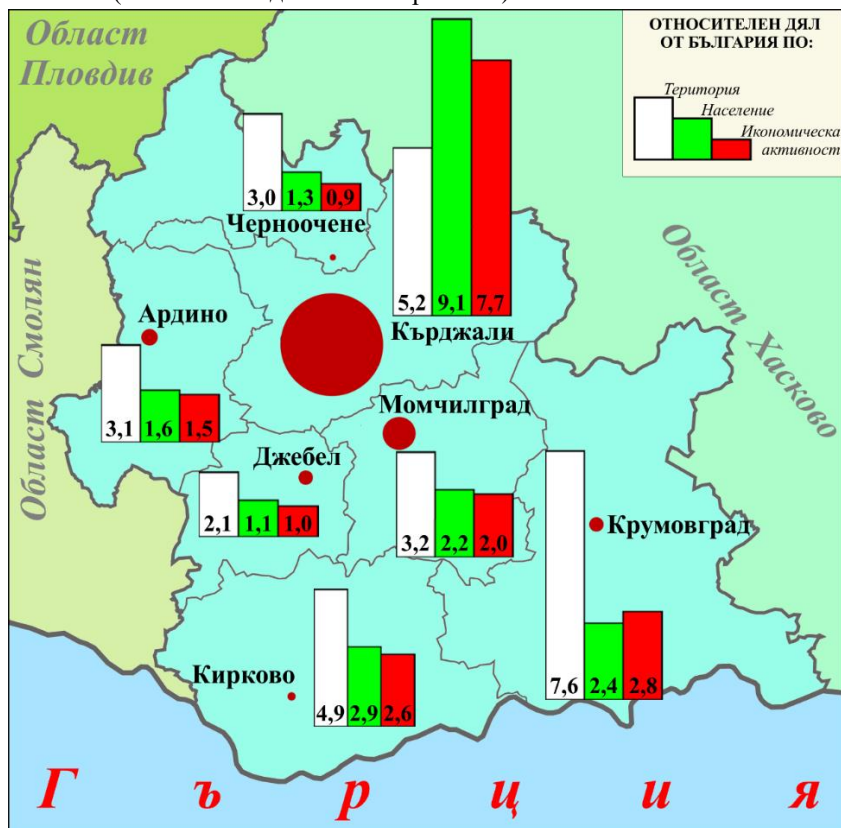

Административният обхват на област Кърджали включва 7 общини с различен потенциал и особености на географското положение (фиг. 12). Но съотнесено към базовите стойности за България, повечето от тях (с изключение на общините Кърджали и Крумовград) имат сходна низходяща градация на ключовите показатели в порядъка територия, население, стопанство. Единствено в община Кърджали има по-високи стойности по първите два показателя.

От гледна точка на макрорегионалното деление на България област Кърджали, заедно със Смолян, Пловдив и Пазарджик принадлежи към Южния Централен район.

Фигура 12. ТЕРИТОРИАЛЕН, ДЕМОГРАФСКИ И ИКОНОМИЧЕСКИ ПОТЕНЦИАЛ НА ОБЩИНИТЕ В ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ (относителен дял от България - %)

Съставено по: nsi.bg; 265ostini.bg

2.2. СТОПАНСКА И ГЕОЕКОЛОГИЧНА ОЦЕНКА НА ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЯ ПОТЕНЦИАЛ

Кърджали е сред относително по-малките по териториален обхват административни области, като по този показател заема 18-то място в България.

Релефът в областта е полупланински и планински със средна надморска височина около 330 m. Долините на река Арда и нейните притоци влияят съществено върху основните направления на транспортната мрежа и създават благоприятни условия за развитие на земеделието.

Главната отводнителна артерия – Арда е една от големите реки в страната. Нейният водосборен басейн заема около 90 % от площта на областта. По дължина (241 km) е на 8-мо място сред българските реки, по водосборен басейн (около 5800 km²) – на 6-то, а по обем на общия годишен отток (над 330 млн. m³) – 3-то (след Марица и Струма). Тя е най-голямата родопска река и втора сред притоците на Марица. Област Кърджали се отличава с най-висока степен на водоснабденост средно на жител.

Трите язовира – Кърджали, Студен кладенец и Ивайловград значително намаляват вероятността от разрушения, но за притоците на реката тя остава доста висока. Първите два са на територията на област Кърджали и имат стратегическо значение за общия енергиен баланс на България и необходимостта от преодоляване на денонощни и годишни пикови стойности в националното електропроизводство. ВЕЦ „Кърджали“ (106 MW мощност) и ВЕЦ „Студен кладенец“ (120 MW) представляват 2,3 % от инсталираните у нас мощности, като в отделни години осигуряват между 0,5 и 1,5 % от електроенергията в страната.

Земеделската площ обхваща 2/5 от общия поземлен фонд на област Кърджали, а горският – 54 %, като средно за България тези показатели са в противоположни съотношения – съответно 58 % и 35 %. Само на обработваемите земи в областта се падат едва 1,8 % от поземления фонд, а на трайните насаждения – 0,5 %.

В област Кърджали има много добре развита природозащитна дейност. В нея са обособени 31 защитени територии с различен статут, в т. ч. 1 Резерват („Вълчи дол“), 3 Поддържани резервата, 12 Защитени местности и 25 Природни забележителности. Общият им обхват съставлява около 1,5 % от площта на областта.

2.3. ДЕМОГРАФСКА И ЕТНО-КОНФЕСИОНАЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Според данни на НСИ, в края на 2020 г. общият брой на населението в област Кърджали е близо 161 хил. души (2,32 % от населението на България), а в сравнение с 2015 г. се е увеличило с около 10 хил. души. Според данни на ГРАО по това време броят на жителите в областта, регистрирани по постоянен адрес, е бил 346 хил. души, а по настоящ – 179 хил. В края на 2021 г. според същия източник броят по двата показателя е съответно 347 хил. и 180 хил. Този феномен се отличава със значителна териториална диференциация по общини (табл. 2).

Таблица 2. НАСЕЛЕНИЕ ПО ПОСТОЯНЕН И ПО НАСТОЯЩ АДРЕС В ОБЩИНИТЕ НА ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ КЪМ 15.12.2021 г.

	Постоянен адрес	Настоящ адрес	Разлика (%)
	А	Б	$\frac{А - Б}{Б}$
Джебел	31886	10570	66,9
Крумовград	45709	20046	56,1
Момчилград	41643	18878	54,7
Ардино	32577	15127	53,6
Кирково	46148	25195	45,4
Черноочене	16362	9240	43,5
Кърджали	132117	81030	38,7
ОБЩО	32577	15127	53,6

Изчислено по: grao.bg

Регистрираните почти двойни и даже тройни (за община Джебел) разлики, както и разнопосочните статистически тенденции за изменения в общия брой, се дължат на няколко причини, но най-важна сред тях е големият брой жители на областта, които освен българско имат и турско гражданство или гражданство на някоя от привлекателните за емиграция западноевропейски страни.

Важен аспект на проблема е свързан с периодичната необходимост от корекции на избирателните списъци, което за много от селищата в областта има твърде субективен характер.

Измененията при броя на населението в областта като цяло съответства на общите национални тенденции, но за нея са характерни две главни отличителни черти:

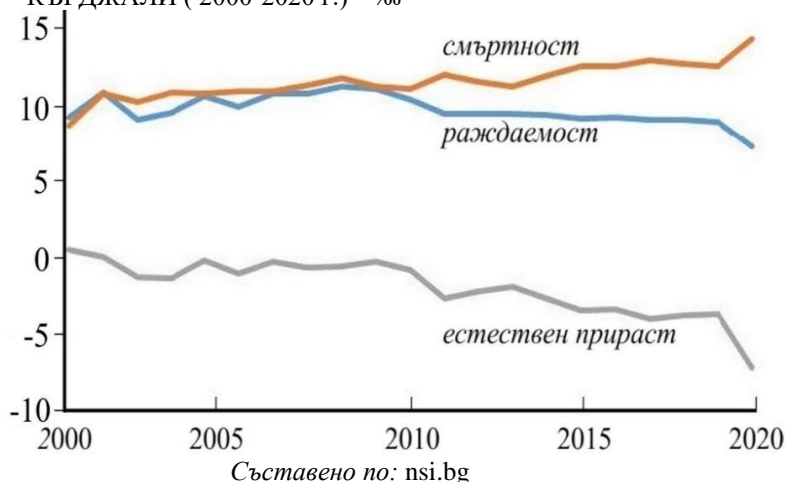
- темповете на нарастване на населението до 1985-1989 г. са по-високи от тези в страната, което е следствие от етно-конфесионалните особености на нейното население, традиционния семеен модел с по-голям брой деца и относително по-краткия период на смяна на поколенията;

- темповете на намаляване на населението в последното десетилетие на ХХ в. са по-високи поради масовото изселване на турско и мюсюлманско население, което доведе до резки изменения във възрастовата структура. Само между

преброяванията през 1985 г. и 1992 г. се отчита механичен спад от около 85 хил. души. Следва частично компенсиране, породено от възвратна имиграция на български турци.

Динамиката на естествения прираст в областта показва отрицателни стойности с около десетилетно закъснение в сравнение с общата демографска ситуация в България. Неблагоприятната тенденция в тази част на страната започва едва в началото на този век (фиг. 14) и днес е в относително по-добра позиция спрямо повечето други административни области.

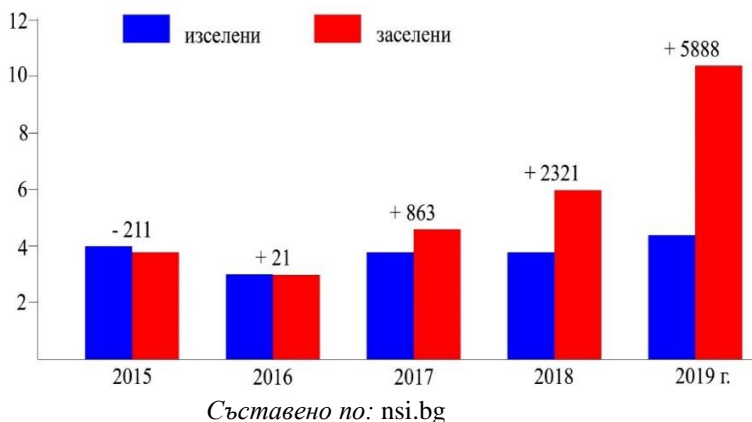
Фигура 14. ЕСТЕСТВЕН ПРИРАСТ НА НАСЕЛЕНИЕТО В ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ (2000-2020 г.) – %

Типичен пример за реемиграционни вълни към Кърджалийска област са последните години, когато притокът към нея почти се удвои и доведе до силно изразен положителен баланс на механичното движение. Посочените тенденции са в силен дисонанс спрямо предходното десетилетие (фиг. 15).

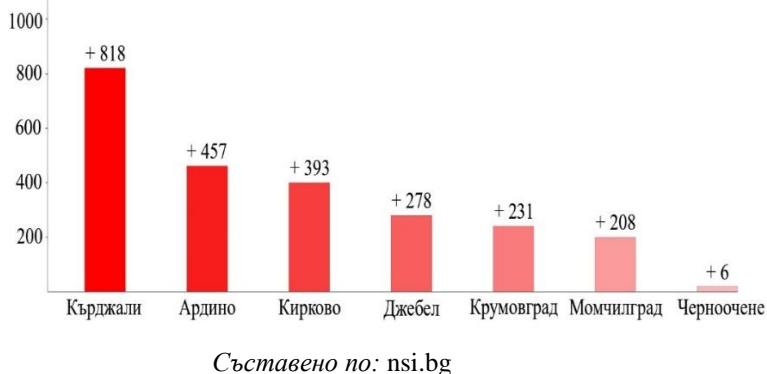
С най-голям положителен миграционен баланс е общината на областния център, а с най-малък – община Черноочене (фиг. 16), но тук трябва да се има предвид прекалено голямата близост на нейния административен център (около 15 km – 10 мин.), което до голяма степен смесва представите за регистрация и ежедневни пътувания. Това в определена степен влияе и върху миграционната ситуация в Момчилград (14 km) и Джебел (20).

Фигура 15. БАЛАНС НА МЕХАНИЧНОТО ДВИЖЕНИЕ В ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ ЗА ПЕРИОДА 2015-2019 г.

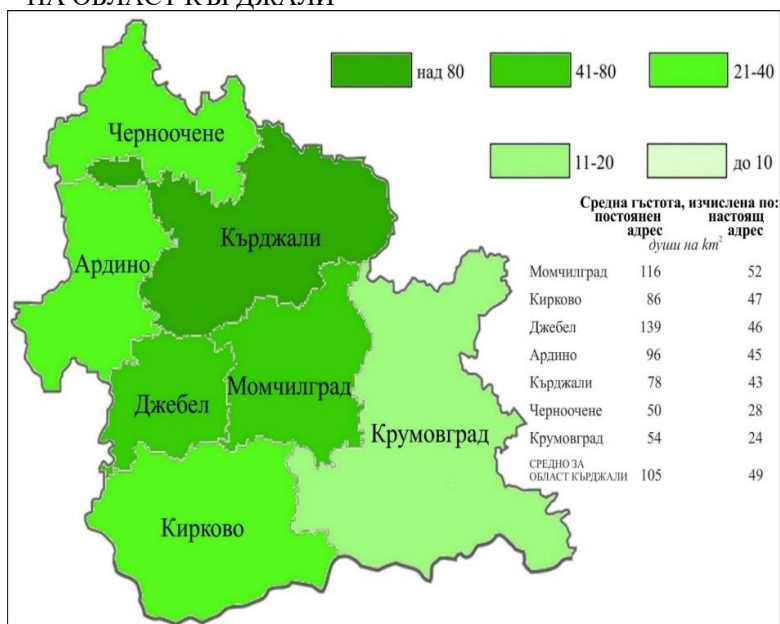
По данни на Института за пазарна икономика, през последното десетилетие около 14 % от трайно изселващите се от област Кърджали се установяват в столичния град, 36 % емигрират в други държави и 50 % се насочват към други административни области на страната.

Фигура 16. СРЕДНОГОДИШНО МЕХАНИЧНО ДВИЖЕНИЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО В ОБЩИНИТЕ НА ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ (2015-2019 г.)

По-голямата част от Източнородопския регион се отличава с по-ниска гъстота на населението в сравнение със средните за страната стойности (Фиг.17). По официални данни на НСИ за 2019 г. те са съответно 49 и 63 души / km².

Фигура 17. СЪВРЕМЕННА ГЪСТОТА НА НАСЕЛЕНИЕТО В ОБЩИНИТЕ НА ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ

Съставено по: nsi.bg

Разнопосочната динамика на естественото и механичното движение на населението дава отражение върху неговата възрастово-половата структура. Спецификата ѝ за областта, в сравнение с общата демографска ситуация в България, е свързана с две основни структурни разлики, чрез които могат да се оценят тенденциите от последните десетилетия и да се направят обективни прогнози за следващите:

- на първо място е налице доста по-голям относителен мъжете (49,4 : 50,6) в сравнение със средния в страната (48,4 : 51,6). Това оказва важно влияние върху структурата на заетостта, миграционната подвижност, електоралния профил на населението и др.

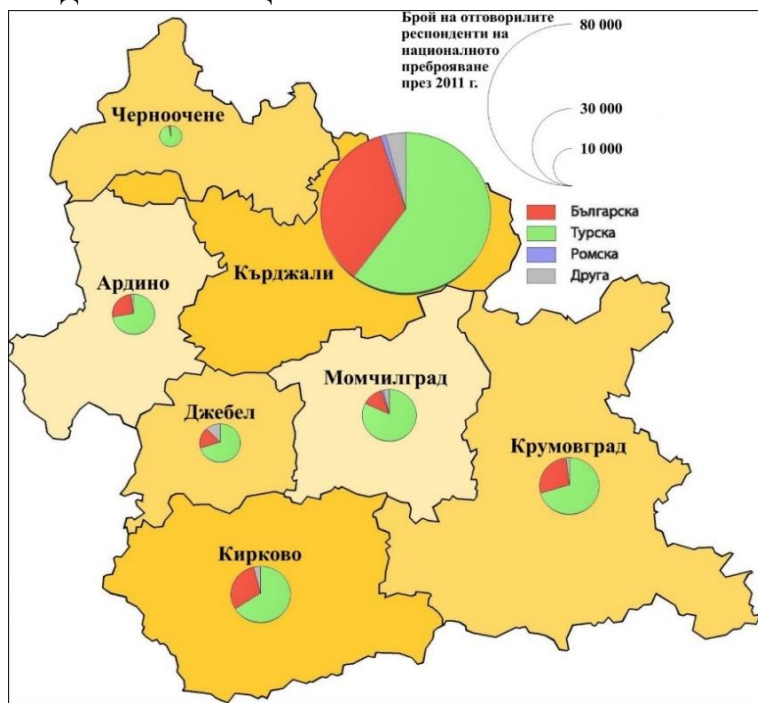
- друга характерна особеност е много по-силно стеснената основа на възрастово-половата пирамида в групата на 20-30 годишните, което до голяма степен може да се обясни със значителните демографски сътресения в Източните Родопи от края на 80-те и началото на 90-те години на XX в.

С най-нисък относителен дял на населението в подтрудоспособна възраст и най-висок – в надтрудоспособна възраст е община Ардино. В близка до нея ситуация е Джебел.

Една от най-характерните демографски черти на Източните Родопи и област Кърджали в частност, е смесеният етно-конфесионален състав на населението. При това е налице най-голяма степен на преобладаване на турското и мюсюлманското население в сравнение с другите области в страната.

Според данни на НСИ днес относителният дял на турското население в областта е 66 %, на българското – 30 %, а ромското – едва 0,6 %. Мюсюлманите са 66 %, християни – 20 %.

Фигура 20. ЕТНИЧЕСКА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО В ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ ПО ОБЩИНИ

Съставено по: nsi.bg

Градското население е 40,3 % от общото в областта, като по този показател тя е на последно място в България. Само в областния център са 27 % от нейните жители. Втори по значимост е Момчилград (5 %).

С население от 44 хил. жители Кърджали е най-големият град в Родопите, ако не се смята Асеновград (48 хил.), разположен на границата с Горнотракийската равнина, втори е Смолян (27), трети – Велинград (21 хил.). Основни „конкуренти“ в близкото му обкръжение са Хасково (68 хил.) и условно – гръцкият Комотини (69 хил.).

Важна характерна особеност за областта е наличието на много голям брой (468) селища, значителна част от които са с много малък демографски потенциал. Например 35 от селата са с население по-малко от 10 жители. Само 40 % от броя на селата е с население над 200 души.

Относително малкият среден демографски потенциал на селските селища дава отражение и върху образователната ситуация в областта. Така напреимер в нея функционират 3,1 % от броя на училищата в България при дял на населението – 2,3 %. Делът на учащите се обаче е едва 1,6 % Това означава, че техният потенциал е относително по-малък (почти 2 пъти) от средния за страната (вж. *табл. 4*).

Друга важна характерна демографска особеност за областта е значително по-високият относителен дял на неграмотното и полуграмотно население – 21,3 % (при около 14 % средно за България).

2.4. ГЕОГРАФСКИ ПАСПОРТ И ЕЛЕКТОРАЛЕН ПОРТРЕТ НА ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ И НЕЙНИТЕ ОБЩИНИ

2.4.1. *Социално–икономически потенциал и производствена специализация*

Кърджали е една от малките по икономически потенциал и се отличава с относително по-ниска икономическа плътност в сравнение с повечето административни области в страната. Като доказателство за това служи фактът, че през периода 2015-2020 г. в Кърджалийска област, върху 2,92 % от територията на България се произвеждат само 1,15 % от нейния БВП (т. е. около 2,5 пъти по-малко сравнение с териториалния ѝ потенциал). При население 2,32 % от живеещото в страната това означава и 2 пъти по-ниски средни доходи (*табл. 4*).

Таблица 4. ГЕОГРАФСКИ ПАСПОРТ НА ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ (дял от България по значими социално–икономически показатели – %)

Показател	% от България
Площ на зърнените култури	0,05
Общо производство на енергия	0,07
Площ на технически култури	0,09
Площ на обработваемата земя	0,16
Брой на реализираните туристически нощувки	0,26
Производство на хранително-вкусовата промишленост	0,42
Брутна добавена стойност в третичния сектор	0,87
Размер на дълготрайните материални активи	0,88
Брой на регистрираните престъпления	0,93
Производство на електроенергия	1,01
Площ на трайните насаждения	1,03
БРУТЕН ВЪТРЕШЕН ПРОДУКТ	1,15
Производство на дърводоб. и дървообр. промишленост	1,20
Общ размер на преките чуждестранни инвестиции	1,27
Производство на машиностроенето	1,31
Обща промишлена продукция	1,38
Площ на зеленчуците	1,41
Брой на учащите се	1,63
Дължина на железопътните линии	1,66
Брутна добавена стойност във вторичния сектор	1,94
Брой на работна сила	2,00
Използвана земеделска площ	2,01
Брой на заетите	2,05
Дължина на първокласните и второкласните пътища	2,23
НАСЕЛЕНИЕ	2,32
Производство на текстилната и обувната промишленост	2,59
Брой на регистрираните безработни	2,84
ТЕРИТОРИЯ	2,92
Брой на училищата	3,10
Брой на неграмотното и полуграмотно население	3,20
Брутна добавена стойност в първичния сектор	3,74
Горска площ	4,55
Производство на добивната промишленост	6,47

В по-детайлен план сред отраслите на първичния сектор водеща роля играят традиционно добре развитите производства в добивната промишленост, дърводобива, говедовъдството и овцевъдството, отглеждането на растителни (зеленчукови, овощни и технически) култури.

Въпреки, че е налице известна специализация и в индустриалния сектор (дървообработваща и мебелна промишленост, машиностроене, производство на строителни материали - потенциалът на Кърджалийска област в промишлено отношение като цяло е по-голям само в сравнение със Силистренска и Видинска област.

2.4.2. Особености на електоралната традиция

За целите на настоящото изследване географският паспорт на област Кърджали на може да бъде трансформиран, като в него се запазят ключовите показатели (територия, население, БВП), както и няколко други имащи отношение към социално-демографската ситуация и селищната среда. Ако към тях се добавят данни от електоралната статистика, могат да се дефинират важни изводи за поведенческата традиция, свързана с изборния процес.

Така в основата на работната хипотеза се поставя очакването за относително стабилна поведенческа картина на ниво „регионална и локална памет“ (вж. т. 1.2), която създава потенциални възможности за относително достоверни изборни прогнози във всички възможни пространствени измерения – областни, общински и дори на ниво отделни жилищни райони / квартали, улици и избирателни секции (*табл. 5 и табл. 6*).

Таблица 5. ПРОГНОЗНА ИЗБИРАТЕЛНА АКТИВНОСТ (Русев и колектив, 2019) И ОФИЦИАЛНИ РЕЗУЛТАТИ (по данни на ЦИК) НА МЕСТНИ ИЗБОРИ 2019 (дял на действителните гласове спрямо броя на имащите право на глас – %)

Обект на електоралната прогноза	Прогноза	Официални резултати	Разлика
България	52,4	49,8	-2,6
Област Кърджали	48,6	42,9	+5,7

Съставено по: Русев, Владимирова и др. (2020)

Таблица 6. ПРОГНОЗНИ (Русев и колектив, 2019) И ОФИЦИАЛНИ РЕЗУЛТАТИ (по данни на ЦИК) ЗА ГЕРБ, БСП И ДПС НА МЕСТНИ ИЗБОРИ 2019 (дял от гласове за общински съветници – %)

Община	БСП		ДПС		ГЕРБ	
	прогноза	разлика	прогноза	разлика	прогноза	разлика
България	22,0	-5,5	13,7	-2,3	30,8	-0,4
Област Кърджали	12,0	-5,2	61,6	+2,3	18,2	+4,3
Община Крумовград	10,8	-4,6	67,9	-2,2	10,8	-3,3

Съставено по: Русев, Владимирова и др. (2020)

Трансформираният за целите на електоралния анализ паспорт на област Кърджали дава възможност да се представи неиният електорален портрет, базиран на пропорции (теглови съотношения) спрямо фоновата картина в страната (табл. 7).

Населението на Кърджалийска област има относително по-добре съхранена възрастова структура, въпреки преживяната миграционна и демографска криза през последното десетилетие на ХХ в. Регионът се отличава с най-ниски стойности по показателя относителен дял на градското население (40,3 %). Има много гъста селищна мрежа, представена от села с малък демографски потенциал, което е предпоставка за формиране на прекомерно голям брой малки избирателни секции. Налице са относително висока степен на безработица (в т. ч. скрита) и значително по-нисък жизнен стандарт на населението. Кърджали е сред петте административни области, отличаващи се с най-ниски стойности на показателя БВП на човек от населението.

Изключително високият дял турско и мюсюлманско население създава стабилна електорална база за ДПС и коалиционните му партньори. Кърджали е на първо място сред избирателните райони в България по електорална активност в полза на ДПС. Тук то получава средно 13,8 % от всичките си гласове в страната при парламентарни избори. По-високи индекси на концентрация на привърженици на БСП и нейните коалиционни партньори се наблюдават областния център, общините Кирково, Ардино и Крумовград (предимно в общинските центрове), където относителният дял на българите е по-висок спрямо средните стойности за областта.

Таблица 7. ЕЛЕКТОРАЛЕН ГЕОГРАФСКИ ПАСПОРТ НА ОБЛАСТ
КЪРДЖАЛИ

Показател	% от България
БРУТЕН ВЪТРЕШЕН ПРОДУКТ	1,15
Брой на градското население	1,25
Брой на работна сила	2,00
Брой на заетите	2,05
Ср. брой на действителните гласове за ОНС (1991-2021)	2,12
Среден брой на гласувалите (1991-2021)	2,13
Брой на населението в подтрудопособна възраст	2,25
Брой на населението в надтрудопособна възраст	2,26
Бр. на манд., излъчени за Народно събрание (1991-2021)	2,26
НАСЕЛЕНИЕ	2,32
Брой на регистрираните безработни	2,84
ТЕРИТОРИЯ	2,92
Ср. брой гласоподаватели на избори за ОНС (1991-2021)	3,04
Брой избирателни секции	4,15
Брой на изселилите се	4,69
Брой на заселилите се	6,23
Брой на кметствата	8,59
Брой на населените места	8,90
Бр. на гласовете за ДПС и коалиц. партньори (1991-2021)	13,75
Брой на мюсюлманското население	14,25
Брой на турското население	14,71
Бр. на мандатите за ДПС и коалиц. партньори (1991-2021)	14,73

Приведена към българската електорална ситуация и по-конкретно за Източните Родопи и Кърджалийско, като се основаваме на данните в паспорта, тя може да се резюмира по следния начин:

Около 2,3 % от населението на страната, представящо 2,9 % от нейната територия и разполагащо с едва 1,2 % от доходите в страната, заради по-висока избирателна активност, успява в 8,9 % от селищата в България с високо мотивиран вот да даде средно 13,8 % от гласовете за ДПС и да осигури 14,7 % от мандатите на същата партия в Парламента.

За по-добро онагледяване на възможностите за регионални анализи чрез съставяне на паспорти, такива могат да се съставят и на ниво общини (*табл. 8*), нещо което е използвано и коментирано още в първата точка на тази глава.

Таблица 8. МИНИ-ПАСПОРТИ НА ОБЩИНИТЕ В ОБЛАСТ

КЪРДЖАЛИ		КИРКОВО		КРУМОВГРАД		МОМЧИЛГРАД	
Територия	0,52	БВП	0,26	Население	0,24	БВП	0,20
БВП	0,77	Население	0,29	БВП	0,28	Население	0,22
Население	0,91	Територия	0,49	Територия	0,76	Територия	0,32

АРДИНО		ЧЕРНООЧЕНЕ		ДЖЕБЕЛ	
БВП	0,15	БВП	0,94	БВП	0,10
Население	0,16	Население	0,13	Население	0,11
Територия	0,31	Територия	0,30	Територия	0,21

Изчислено по: nsi.bg; 265ostini.bg

ТРЕТА ГЛАВА. СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И ЕЛЕКТОРАЛНО ПОВЕДЕНИЕ В ОБЩИНА КРУМОВГРАД

Особеностите на историческото развитие на Крумовград и неговата административно-политическа принадлежност са сходни с тези на другите кърджалийски общини.

3.1. ФАКТОРИ И ОСОБЕНОСТИ В СЪВРЕМЕННОТО РАЗВИТИЕ НА ОБЩИНА КРУМОВГРАД

3.1.1. Природноресурсен потенциал

Община Крумовград има периферно за страната географско положение, като територията ѝ заема части от южната ни граница с Република Гърция (срещу областите Родопи и Еврос). Попада в югоизточната част на област Кърджали, граничи с 6 български общини и в нея са разположени общо 80 населени места, 79 от които са села.

Общата територия на общината е 844 km², което представлява 26,14 % от площта на област Кърджали и 0,76 % от тази на страната. Близо 49 % от площта ѝ е заета от горски масиви, 48 % – земеделски територии, 2 % – урбанизирани, 1 % – водни площи, транспортна инфраструктура и други (*фиг. 24*).

Фигура 24. ПРИРОДНА СРЕДА, СЕЛИЩНА И ТРАНСПОРТНА ИНФРАСТРУКТУРА НА ОБЩИНА КРУМОВГРАД

Релефът е полупланински и хълмист. Средната надморска височина е 425 m, а най-високата точка е при Мъгленик–Коджаеле (1266 m). Общината е сравнително богата на рудни и нерудни полезни изкопаеми.

В климатично отношение общината попада в северната периферия на средиземноморското климатично влияние. Характеризира се с преходно-средиземноморски климат. Средната годишна сума на валежите е 521 мм, като преобладават дъждовните. Нископланинският релеф и отвореността през долината на Крумовица позволяват безпрепятствено нахлуване както на средиземноморски, така и на студени континентални въздушни маси, което е причина за голямо разнообразие от климатични условия.

Основна водна артерия е Крумовица с нейните по-малки притоци. Реката събира водите си от близките планински ридове Мъгленик, Стръмни рид и Ирантепе, след което се влива като десен приток в Арда при северната граница на общината.

В близост до речните корита има плодородни алувиално-ливадни почви, подходящи за зеленчукопроизводство, овощарство и отглеждане на технически култури.

Горската растителност е представена от средиземноморските видове на дъбовия пояс – летен и космат дъб, благун, цер, горун, келяв габър и др. Средиземноморски са и преобладаващите животински видове. Особено характерни за общината са представителите на птичия свят като белоглав лешояд, египетски лешояд, скален орел, керкенец, черен щъркел и др.

По „Натура 2000“ на територията на общината попадат четири защитени зони по директивата за птиците – „Бяла река“, „Крумовица“, „Мост Арда“ и „Студен кладенец“. Делът на защитените територии в община Крумовград е 36,28 %.

3.1.2. Обща демографска характеристика

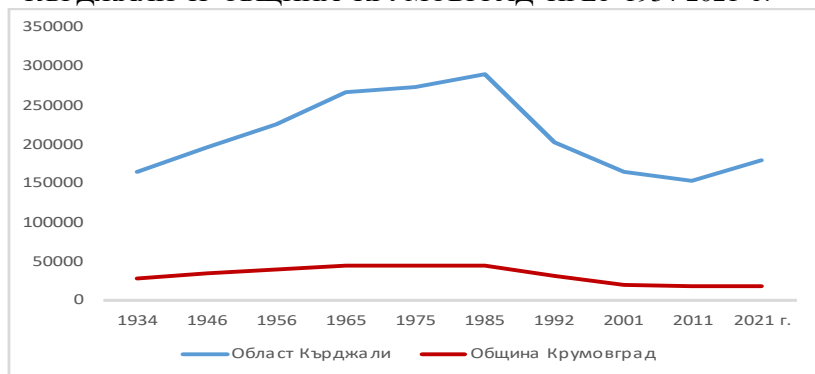
Населението на община Крумовград е около 18 хил. души. От тях в общинския център живеят 4,7 хил. души (около 26 %). Преобладава мъжкото население – 9079 души (при брой на жените 8974), което може да се приеме за важна особеност на фона на общата демографска ситуация в страната.

Отрицателният естествен прираст е един от основните лимитиращи фактори за бъдещото развитие на общината, което ще оказва негативно социално-икономическо влияние най-вече върху работната сила и възпроизводствения потенциал на територията.

Спрямо демографския фон на област Кърджали не се наблюдават резки колебания в изменението на броя на населението (*фиг. 25*). Представа за по-детайлна диференциация между област, община и общински център дава *фиг. 26*, където личи тенденция към намаляване на селското население и относителна стабилност в Крумовград, което е резултат и от механично движение.

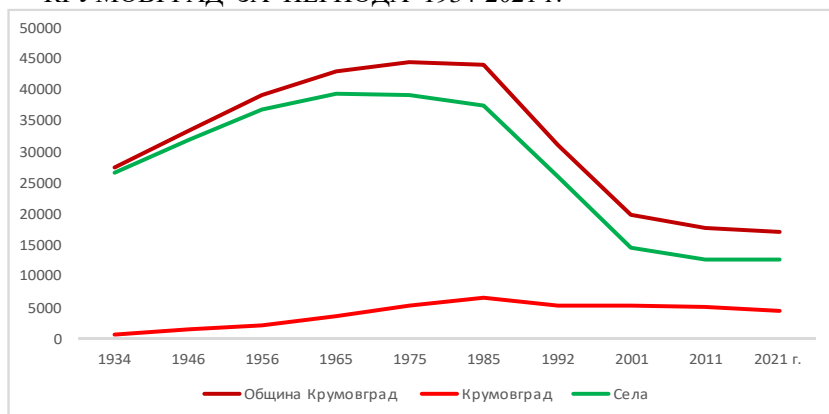
Делът на населението във възрастова група 0-14 е 15,4 % от общото в общината, а на 60 и повече – 24,3 %. В трудоспособна и репродуктивна възраст са 60,3 %.

Фигура 25. ДИНАМИКА НА БРОЯ НА НАСЕЛЕНИЕТО В ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ И ОБЩИНА КРУМОВГРАД ПРЕЗ 1934-2021 г.

Съставено по: nsi.bg

Фигура 26. ДИНАМИКА НА БРОЯ НА НАСЕЛЕНИЕТО В ОБЩИНА КРУМОВГРАД ЗА ПЕРИОДА 1934-2021 г.

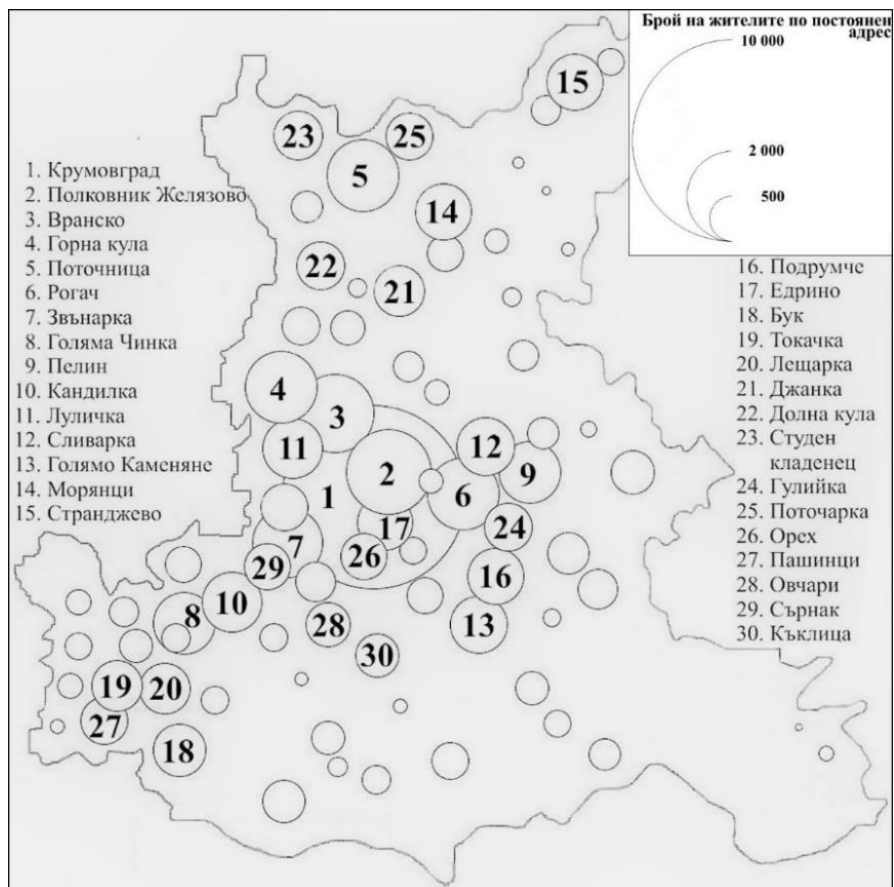
Съставено по: nsi.bg

Демографската и селищната структура на община Крумовград показва силно изразена гравитация на населението към общинския център – фактор, за което е съсредоточаването на водещи административни, икономически и културни дейности. Дългосрочна отрицателна роля за южните периферни територии играе държавната граница.

В Крумовград и петте най-големи села на общината живеят почти половината от нейното население. Приблизително около 1/3 живеят в села с население от 200 до 500 души (фиг. 27).

Фигура 27. СРАВНИТЕЛЕН ДЕМОГРАФСКИ ПОТЕНЦИАЛ НА НАЙ-ГОЛЕМИТЕ СЕЛИЩА В ОБЩИНА КРУМОВГРАД

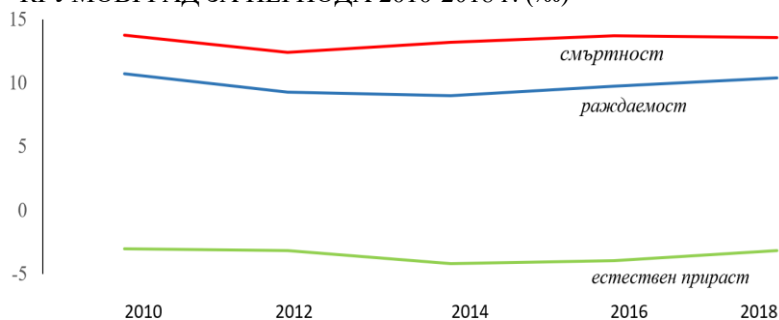
Изчислено по: grao.bg

В община Крумовград най-многобройно е населението от турската етническа група. Според преброяването през 2011 г. дялът ѝ е около 57 %, а на българската – 22 %. Характерна особеност е неголемият дял на ромите – едва 0,2 %.

Дялът на населението с висше образование е едва 6,7 %, което е много под средните показатели за страната (19,57 %) и област Кърджали (10,3 %). По-нисък е и за населението със средно образование – 27,2 % (при съответно 43,39 % и 32,5 %). Почти 2/3 са с основно и начално или незавършено образование.

Естественият прираст (*фиг. 28*) е отрицателен, като през последните години се забелязва тенденция към частичното му компенсиране от неголям положителен механичен прираст. Въпреки това е налице влошаване на възрастовата структура и намаляване на трудовите ресурси.

Фигура 28. ЕСТЕСТВЕН ПРИРАСТ НА НАСЕЛЕНИЕТО В ОБЩИНА КРУМОВГРАД ЗА ПЕРИОДА 2010-2018 г. (%)

Съставено по: nsi.bg

С най-голям дял на заетите е секторът на селското, рибното и горското стопанство, следван от преработващата промишленост, държавното управление, търговията и ремонта автомобили и мотоциклети. С най-малък – в секторите: създаване и разпространение на информация; далекосъобщения; финансови и застрахователни дейности; култура, спорт и развлечения.

Равнището на безработица в община Крумовград през последното десетилетие е средно около 14-15 % и макар че бележи тенденция към намаляване (*фиг. 32*), си остава по-висока от средните стойности в област Кърджали (12 %) и страната (9 %). По този показател обаче община Крумовград е с по-ниски стойности в равнение с общините Джебел (29 %), Ардино (26 %) и Кирково (24 %).

3.1.3. Отраслова и териториална структура на стопанството

Оценката на общото икономическо състояние на общината и отрасловата структура на стопанството ѝ може да се представи чрез някои традиционни показатели (*табл. 14, фиг. 33*).

Таблица 14. ОСНОВНИ ИКОНОМИЧЕСКИ ПОКАЗАТЕЛИ НА НЕФИНАНСОВИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ ПО ИКОНОМИЧЕСКИ ДЕЙНОСТИ В ОБЩИНА КРУМОВГРАД ЗА 2018 г.

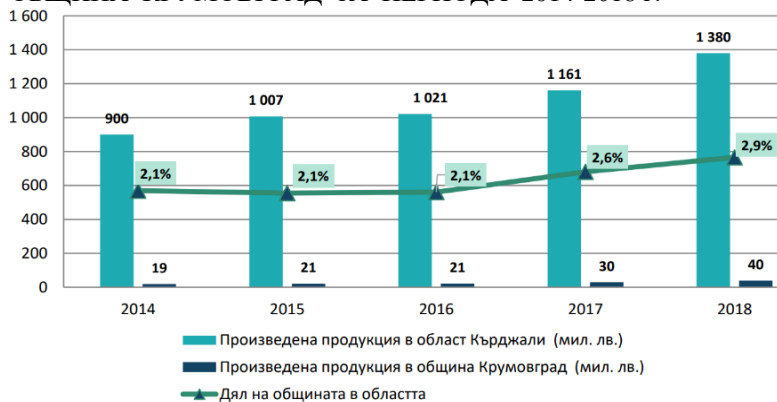
Отрасли	Пред-приятия		Приходи		Продукция		Заети	
	брой	%	хил.лв.	%	хил.лв.	%	брой	%
Общо	414	100	59215	100	39620	100	1436	100
Селско, горско и рибно стоп.	..	..	..	..	..	..	72	5
Преработваща промишленост	26	6	10826	18	8848	22	330	23
Произв. и разпред. на енергия	3	1	..	..	..	..	..	..
Строителство	23	6	14300	24	13867	35	142	10
Търг. и рем. на автомобили	175	42	19828	33	3439	9	33623	23
Транспорт, складир. и пощи	29	7	2610	4	2577	7	71	5
Хотел. и ресторантьорство	57	14	2047	3	1041	3	133	9
Операции с недвижими имоти	5	1	212	0,36	157	0,4	5	0,35
Профес. Дейн. и науч. изслед.	23	6	2591	4,38	4443	11,2	176	12,36
Администр. и спом. дейности	5	1	100	0,17	100	0,3	6	0,42
Образование	3	1	61	0,10	61	0,2	3	0,21
Здравеопазване и соц. работа	14	3	1829	3,09	14,48	3,7	100	6,96
Култура, спорт и развлечения	4	1	112	0,19	105	0,3	8	0,56
Други дейности	37	9	978	1,65	904	2,3	49	3,41

.. – Конфиденциални данни

Сред водещите фактори, влияещи върху развитието на общината изпъкват периферното географско положение, особеностите на нейния природен потенциал, спецификата на историята ѝ, социално-икономически характеристики. По-конкретно могат да се посочат неголямата надморска височина, находищата на злато и нерудни изкопаеми, топлият преходно-средиземноморски климат, значителните водни ресурси, почвените ограничения за земеделието и благоприятните предпоставки за горското, ловното стопанство и туризма.

Влияние оказват също ниският брой на населението, липсата на квалифицирана работна ръка, неблагоприятен бизнес климат, остаряла техническа база и др. Негативни последици имат отрицателният естествен прираст, застаряването на населението, депопулацията в селските райони, динамично протичащите световни и национални кризисни процеси, значителните структурни социално-икономически промени през последните десетилетия чрез привличане на чуждестранни инвестиции.

Фигура 33. ПРОИЗВЕДЕНА ПРОДУКЦИЯ В ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ И ОБЩИНА КРУМОВГРАД ЗА ПЕРИОДА 2014-2018 г.

Източник: ПИРО - Крумовград (2021-2027 г.)

Съотношението между първичния, вторичния и третичния сектор е 3 : 12 : 85. На пръв поглед то индикира модерна структура, но всъщност главна причина за прекомерно раздутия третичен сектор са тежките поражения след 1989 г. върху развитието на земеделието и промишлеността.

Първичният сектор е традиционен, но приносът му за стопанството е все още незначителен, като се очаква през настоящото десетилетие да достигне до 4-5 % от създавания общ БВП. С най-голям потенциал в това отношение са рудодобивът, горското и ловно стопанство, зеленчукопроизводството, овощарството и фермерският тип животновъдство.

През втората половина на миналото десетилетие броят на земеделските стопани нараства от 800 на 1500. По данни на Областна дирекция „Земеделие“ (Кърджали) обработваемата земя през 2020 г. съставлява почти 2/5 от площта на общината. По-голямата част от нея е заета от ниви – около 36 %.

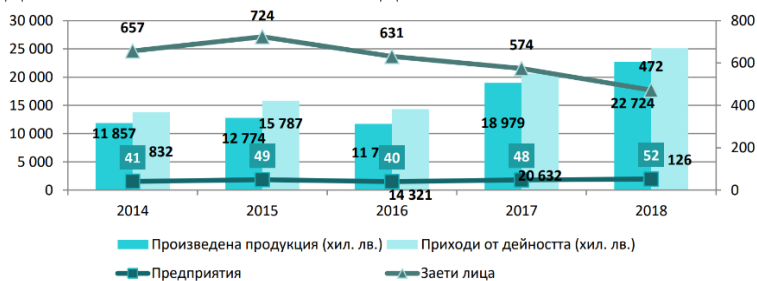
Животновъдството (предимно говедовъдство и овцевъдство) е в криза и се развива предимно в домашни условия и към настоящия момент играе много малка стопанска роля, въпреки изключително подходящите природни условия.

Започналият златодобив в района на Ада тепе рязко подобри общата заетост на работната сила в Крумовград, като създаде нови възможности и за жителите на близко разположените села. Поради силния обществен натиск технологията има по-ниска от

традиционната икономическа, но по-висока екологична ефективност. Въпреки това, сред населението на общината има и много противници на златодобива.

Близко 2/3 от продукцията на вторичния сектор се създава от около 50 предприятия. Общият им брой се увеличава, но заетите намаляват (фиг. 36) – признак за уедряване, нарастваща механизация, ефективност и конкурентоспособност.

Фигура 36. ДИНАМИКА НА СЕКТОР ИНДУСТРИЯ ПРЕЗ 2014-2018 г.

Източник: ПИРО - Крумовград (2021-2027 г.)

Енергетиката е представена от ВЕЦ „Студен кладенец“, който дава неголеми количества електроенергия (предимно пикова) с национално значение, но заедно с мощностите на другите ВЕЦ от каскада „Горна Арда“ се създават предпоставки за енергийна стабилност в общината и Източните Родопи.

Лекопромишлените предприятия са традиционни за общината, като се специализират в производството на обувни и шивашки изделия. Хранително-вкусовите са представени от малки и средни предприятия основно за хлябни и месни продукти.

След 2015 г. се увеличават предприятията, заетите и добавената стойност в третичния сектор. С най-голямо значение изпъква търговията, представена от над 170 обекта и е стопански лидер в общината с около 2/5 от създавания в нея БВП. Около 15 % дават хотелиерството и ресторантьорството, 7 % - транспорта.

Освен благоприятни природни дадености, в общината има и редица привлекателни обекти на културното наследство. Местата за туристическо настаняване обаче са както малко на брой, така и с неблагоприятни като цяло качествени характеристики. Независимо от това, туризмът успява да осигури около 1/3 от приходите на общината.

3.1.4. Съвременно състояние и проблеми на развитието

Крумовград е община с традиционна електорална подкрепа за ДПС. Икономическата ѝ активност е предимно в дейности, податливи на резки конюнктурни изменения. Същевременно относителна стабилност дават някои дейности в домашното стопанство, но те имат ниска ефективност и не гарантират достатъчно добри доходи. Налице е стабилен темп на нарастване в сектора на услугите. Макар и с ниски темпове, има положителна динамика на възнагражденията в местната икономика.

Незадоволителни са нивата на грамотност и образование на населението. Висок е делът на напусналите образователната система. Социалните услуги са относително недостатъчни за решаване на растящите потребности.

Общината се отличава с относително ниски стойности и оценки на: демографска гъстота, икономическа плътност, доходи (жизнен стандарт) на населението, осигуреност с обработваема земя, земеделска ефективност и бизнес привлекателност.

Същевременно се открояват и някои положителни характеристики като съхранена природа, биологично разнообразие, инвестиционен интерес от страна на жители с двойно гражданство и др. Положителна тенденция е устойчивата адаптация на частния бизнес към новите условия през последните десетилетия и постепенното формиране на специализиращи стопански отрасли като зеленчукопроизводство, овощарство, обувна и шивашка промишленост. Те обаче се нуждаят и от ефективна подкрепа на областно и общинско ниво.

3.1.5. Кратък критичен анализ на Плана за интегрирано развитие на общината (2021-2027 г.)

Като цяло ПИРО Крумовград е коректно съставен от гледна точка на горепосочените изисквания по отношение на основни принципи, структура и фактологични акценти. Налице са обаче и много общи декларации, обобщения и повторения на проблеми от изминали периоди и използване на фрагментарна, твърде обща традиционно събирана, абсолютна статистическа информация. Представянето ѝ не е съпроводено от прилагане на достатъчно задълбочен факторен анализ. Не са изчислени ефективни индекси и коефициенти за разкриване на вътрешната отраслова и териториална стопанска структурата.

През 2007-2020 г. от името на общината са сключени 80 договора за реализация на проекти на обща стойност около 15 млн. лв. – индикатор за много добър организационен капацитет. Първостепенен проектен приоритет е подобряване на инфраструктурата. Предвижда се привличане на здравни специалисти в населените места на община Крумовград. Плануваното обновяване на сградния фонд на здравните служби по населените места на община Крумовград изглежда относително неефективно предвид тенденцията към обезлюдяване на селищата.

Предвиден е обходен на Крумовград път, рехабилитация и реконструкция на отсечките към периферни и труднодостъпни територии, но са необходими ясни критерии при избора на приоритети.

Културно-туристически инициативи са обвързани със създаване на информационни материали за наличните туристически ресурси в община Крумовград, поддържане и обогатяване на културния календар, организиране на фолклорен фестивал, изграждане на туристическа инфраструктура и съоръжения за достъп в защитените територии на община Крумовград – туристически пътеки, екопътеки и други.

Предвиждат се инициативи на общината в областта на икономическото развитие. Част от тях обаче не са ясни в конкретиката на тяхната реализация.

3.2. ОСОБЕНОСТИ НА ЕЛЕКТОРАЛНОТО ПОВЕДЕНИЕ В ОБЩИНА КРУМОВГРАД

Макар и данните да са по-скъдни от гледна точка на стопанските показатели, съставянето на географски паспорт е възможно и на общинско ниво (*табл. 17*).

3.2.1. Фактори, влияещи върху електоралното поведение

Според Янков (2004) устойчивите политически предпочитания, демонстрирани чрез избирателния вот, се превръщат в регионална черта и са фактор в социо-културната регионализация.

Таблица 17. ГЕОГРАФСКИ ПАСПОРТ НА ОБЩИНА КРУМОВГРАД

Показател	% от България
Брой на реализираните туристически нощувки	0,02
Брой на учащите се	0,19
НАСЕЛЕНИЕ	0,24
Брой на работната сила	0,26
Среден брой на гласувалите за ОНС (1991-2021)	0,27
Среден брой на действител. гласове за ОНС (1991-2021)	0,27
Брой на родените деца	0,28
Брой на населението в подтрудоспособна възраст	0,28
БРУТЕН ВЪТРЕШЕН ПРОДУКТ	0,28
Ср. брой гласоподаватели на избори за ОНС (1991-2021)	0,39
Брой на регистрираните безработни	0,41
Брой на неграмотното и полуграмотно население	0,46
Брой на изселилите се	0,47
Брой на училищата	0,52
Брой на заселилите се	0,63
Брой на избирателните секции	0,66
ТЕРИТОРИЯ	0,76
Брой на населените места	0,93
Горска площ	1,12
Брой на турското население	1,73
Брой на гласовете за ДПС и неговите коалиционни партньори (1991-2021)	1,90
Брой на кметствата	2,05
Брой на мюсюлманското население	2,16

Съставено по: nsi.bg и cik.bg

Като пример за влиянието на етно-конфесионални фактори върху изборни резултати могат да послужат сравнителните резултати от проучване, свързано с извадка от избирателни списъци. Данните в *табл. 18* показват отклонения от очакваната подкрепа за ДПС в турски села като Гулия, Гривка и Тополка или крумовградски квартали (напр. секция 5). Същевременно има висока подкрепа в българо-мохамедански села като Девесигово, Малък Девесил, Голям Девесил, Девесилица и Лимец. Подобни изследвания с обективни резултати изискват много по-подробна историческа статистика.

Таблица 18. СЪОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ТУРСКИ ИМЕНА И ГЛАСУВАНЕ ЗА ДПС В ИЗБИРАТЕЛНИ НА КРУМОВГРАД И НАЙ-ГОЛЕМИТЕ СЕЛА В ИЗБОРИТЕ НА 4 АПРИЛ 2021 г.

№ на секция / селище	% на гласувалите за ДПС	% избирателите по списък с турски имена	Разлика
А	Б	В	Г = Б - В
53. Гулия	58,82	91,45	-32,63
75. Гривка	80,88	98,77	-17,88
24. Тополка	75,68	93,44	-17,77
46. Падало	68,75	86,49	-17,74
41. Перуника	72,73	87,98	-15,25
05. Крумовград	39,54	53,44	-13,90
04. Крумовград	27,30	36,22	-8,92
02. Крумовград	37,80	42,69	-4,76
06. Крумовград	55,89	59,10	-3,21
03. Крумовград	24,00	21,69	2,31
01. Крумовград	52,87	48,60	4,26
58. Девесигово	52,89	0,49	52,41
60. Г. Девесил	66,67	11,22	55,44
59. М. Девесил	61,19	1,77	59,42
62. Лимец	92,86	26,92	65,93
61. Девесилица	72,22	2,00	70,22

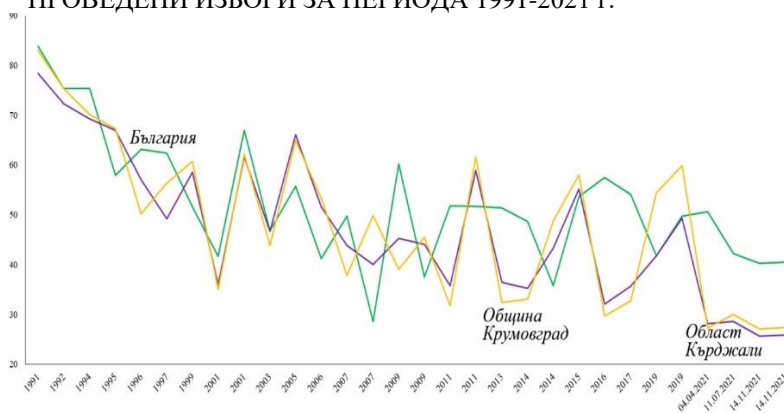
Съставено по: cik.bg и публикуваните избирателни списъци

3.2.2. Пространствен анализ на избирателната активност и резултати

Избирателната активност в България през трите десетилетия на свободни и демократични избори бележи динамика на възходи и спадове, отличаващи се с определена зависимост от типа на провеждания избор (фиг. 37). Наред с общото спадане на стойностите от началото на 90-те години като следствие от емиграцията, деполитизацията на настроенията в обществото и неефективната дейност на политическите партии към привличане на привърженици, като цяло се забелязва отчетлива разлика на по-висока избирателна активност в България, спрямо област Кърджали и община Крумовград на парламентарни, президентски и европейски избори и обратното на местни избори.

В област Кърджали и Крумовград избирателната активност на местни избори винаги е по-висока в сравнение с България. Незначителна разлика се наблюдава само през 2003 г.

Фигура 37. ИЗБИРАТЕЛНА АКТИВНОСТ В БЪЛГАРИЯ, ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ И ОБЩИНА КРУМОВГРАД НА ВСИЧКИ ПРОВЕДЕНИ ИЗБОРИ ЗА ПЕРИОДА 1991-2021 г.

Съставено по: cik.bg

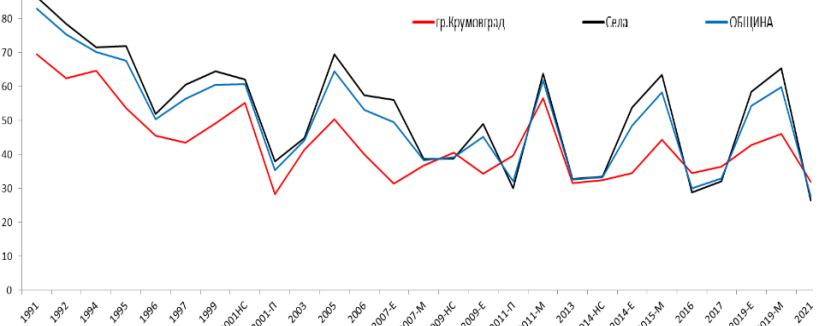
На парламентарни, президентски и европейски избори избирателната активност в България като цяло винаги е по-висока от тази в областта и общината (с изключение на 2005 г.). Най-голямата е разликата на президентските избори през 2016 г.

В проследяването на избирателната активност в съпоставка между общината, общинския център и селата на общината (фиг. 39), констатираме като цяло по-ниска активност в гр. Крумовград и значително по-висока в селата.

По-висока избирателна активност в общинския център спрямо селата наблюдаваме на президентските избори през 2011 г. и 2016 г. – съответно с 9 и 6 пункта. Малко по-висока е и на парламентарните избори през 2009 г. и 2017 г. – 2 и 4 пункта.

Същевременно са налице и вътрешни микрорайонни различия. Така например, при средна избирателна активност под 50 % за Крумовград, в неговите секции под № 3 и № 4 тя е със 7-8 пункта по-висока в сравнение с № 2 и № 5. В това отношение трябва все повече да се отдава дължимото на миграционните ефекти върху избирателната активност за сметка на влиянието на традиционни социално-психологически фактори.

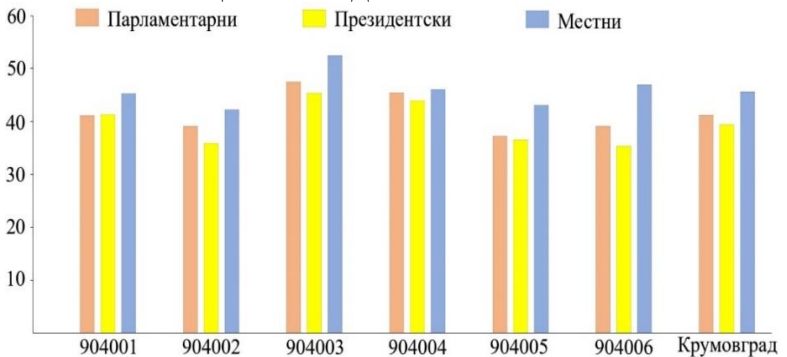
Фигура 39. ИЗБИРАТЕЛНА АКТИВНОСТ В КРУМОВГРАД ПРЕЗ 1991-2021 г.

Съставено по: cik.bg

За целия изследван период във всички секции на гр. Крумовград най-висока е избирателната активност по време на местни избори, а най-ниска – на президентски (фиг. 41), което потвърждава вече посочената тенденция в общината и областта като цяло. Същевременно секция № 3 в града дава най-висока активност на всички видове избори в сравнение с другите секции, а периферно разположените пета и шеста секция дават най-ниски стойности.

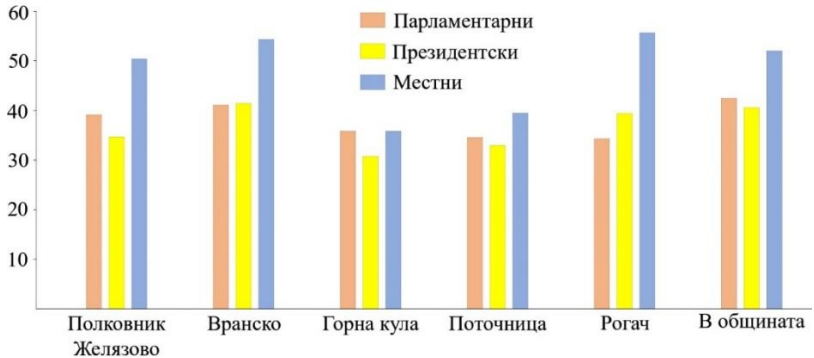
Фигура 41. СРЕДНА ИЗБИРАТЕЛНА АКТИВНОСТ В КРУМОВГРАД И НЕГОВИТЕ СЕКЦИИ ПО ВИДОВЕ ИЗБОРИ ПРЕЗ 1991-2021 г.

Съставено по: cik.bg

Важността на местните избори за населението в общината се потвърждава още повече при анализа на активността на най-големите села (фиг. 42), където разликите при различните видове избори са още по-големи.

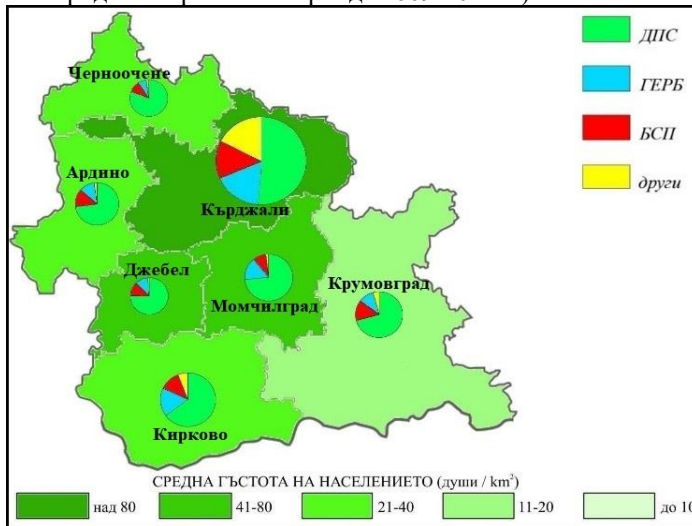
Фигура 42. ИЗБИРАТЕЛНА АКТИВНОСТ В ГОЛЕМИТЕ СЕЛА (1991-2021 г.)

Съставено по: cik.bg

Изборните резултати в община Крумовград са сходни с другите кърджалийски общини – най-вече по отношение лидерството на ДПС. Но трябва да се отбележи и сравнително по-добрата позиция на БСП и нейните коалиционни партньори (фиг. 43).

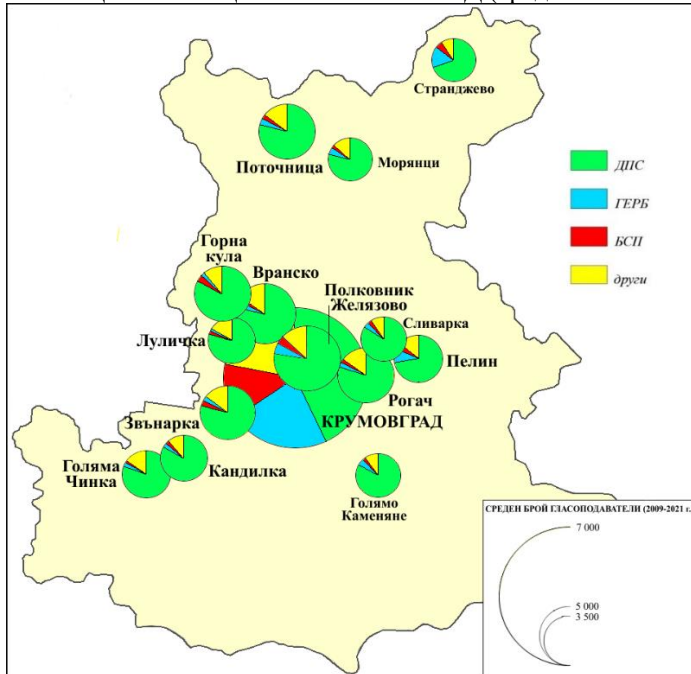
Фигура 43. СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ В ЕЛЕКТОРАЛНОТО ПОВЕДЕНИЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО В ОБЩИНИТЕ НА ОБЛАСТ КЪРДЖАЛИ (избори за Народно събрание за периода 2009-2021 г.)

Съставено по: cik.bg и nsi.bg

Диференцирана картина се наблюдава и във вътрешнообщински план (фиг. 44). Над $\frac{3}{4}$ от действителните гласове в селата са за ДПС, в най-малките турски селища – 80 %.

Фигура 44. РЕЗУЛТАТИ ОТ ПАРЛАМЕНТАРНИТЕ ИЗБОРИ В ГОЛЕМИТЕ СЕЛИЩА НА ОБЩИНА КРУМОВГРАД (средно за 2009–2021 г.)

Съставено по: cik.bg

По повод Местни избори `2019 г. представихме (Русев и кол., 2019) успешна прогноза и на ниво Крумовград – за общината, нейния център, както и на ниво села (табл. 19).

Таблица 19. ПРОГНОЗНИ И ОФИЦИАЛНИ РЕЗУЛТАТИ* НА МЕСТНИ ИЗБОРИ`2019 В ОБЩИНАТА (дял от гласовете за общински съветници – %)

	БСП			ДПС			ГЕРБ		
	Прогноза	Резултат	Разлика	Прогноза	Резултат	Разлика	Прогноза	Резултат	Разлика
с. Поточница	6,3	2,2	-4,1	83,4	82,6	-0,8	4,2	5,8	+1,6
ср. села	10,4	3,8	-6,6	71,5	72,4	+0,9	8,9	11,9	+3,0
с. Г. Каменяне	6,9	0,8	-6,1	88,2	90,2	+2,0	3,0	6,4	+3,4
ср. община	10,8	6,2	-4,6	67,9	65,7	-2,2	10,8	14,1	+3,3
Крумовград	20,4	14,8	-5,6	36,5	42,0	+5,5	29,3	21,8	-7,5
с. Г. Чинка	5,1	1,6	-3,5	86,6	81,0	-5,6	3,1	5,6	+2,5
с. Луличка	8,7	1,7	-7,0	74,5	81,8	+7,3	3,0	2,5	-0,5
с. Вранско	6,1	2,1	-4,0	79,6	71,9	-7,7	4,9	8,0	+3,1

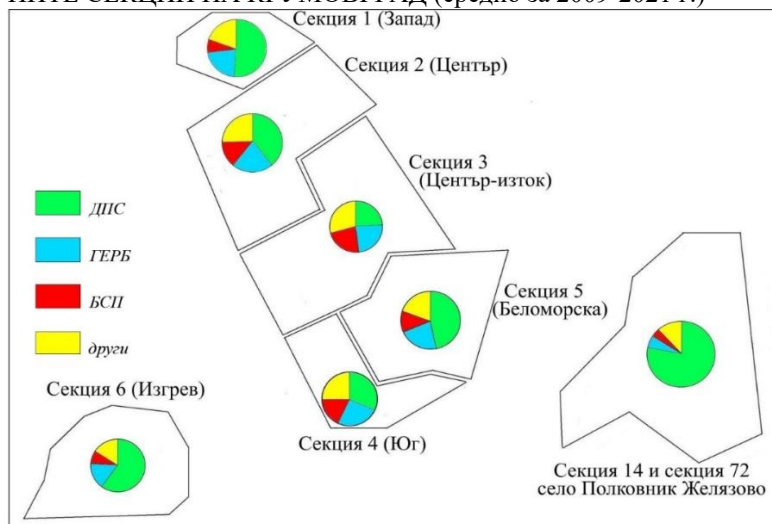
Таблица 19 – продължение

	БСП			ДПС			ГЕРБ		
	Прогноза	Резултат	Разлика	Прогноза	Резултат	Разлика	Прогноза	Резултат	Разлика
с. Кандилка	5,8	0,7	-5,1	84,3	76,5	-7,8	4,8	2,7	-2,1
с. Г. Кула	8,7	3,6	-5,1	86,0	77,7	-8,3	2,0	5,1	+3,1
с. Рогач	6,1	1,0	-5,1	76,9	85,5	+8,6	3,8	5,2	+1,4
с. Морянци	5,5	1,1	-4,4	79,3	88,3	+9,0	6,3	4,3	-2,0
с. Сливарка	11,1	4,4	-6,7	77,5	86,7	+9,2	4,3	3,9	-0,4
с. Странджево	6,5	1,3	-5,2	60,5	70,5	+10,0	19,3	19,4	+0,1
с. П. Желязово	11,1	6,0	-5,1	64,5	78,4	+13,9	7,9	7,8	-0,1
с. Звънарка	19,0	3,0	-16,0	49,9	72,5	+22,6	7,1	6,7	-0,4
с. Пелин	2,1	1,6	-0,5	83,9	59,6	-24,3	9,7	35,3	+25,6

*Разликите, които показват отклонение от прогнози до 6 пункта, са маркирани

Диференциация на вота между центъра и периферията се наблюдава и в кварталите на общинския център (фиг. 45).

Фигура 45. РЕЗУЛТАТИ ОТ ПАРЛАМЕНТАРНИТЕ ИЗБОРИ В ИЗБИРАТЕЛНИТЕ СЕКЦИИ НА КРУМОВГРАД (средно за 2009-2021 г.)

Съставено по: cik.bg

3.3. ПОЛИТИЧЕСКИ ПОСЛАНИЯ, ИЗБОРНИ РЕЗУЛТАТИ, СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И ОБЩЕСТВЕНИ ОЧАКВАНИЯ

Социално-икономическото развитие на община Крумовград на база инициативи на местната власт през изследвания период бележи два периода с осезаемо разделително влияние на началото от членството на България в ЕС. Основните съвременни приоритети на

местните институции са проекти по изграждане на пътища, водопреносна и канализационна мрежа, благоустройство на обществена и жилищна инфраструктура, подпомагане на малкия и средния бизнес и др. Това са и основните насоки в предизборните обещания на кандидатите за кметове. Проблем за реализацията им са относително разпокъсаната селищна структура на голяма територия при малък брой население. От общо 80 селища само 6 са над 500 души.

След 2007 г. изпълнението на проекти в общината става значително по-интензивно и до края на мандатния период през 2011 г. общината е на първо място в област Кърджали по усвоени средства от европроекти. Същевременно прави впечатление, че основните проблеми на общината остават едни и същи, независимо от вече наслагващи се програми, отчетени като изпълнени.

Важно индикативно значение за функционирането на общинската администрация и политическата отговорност на ДПС има извършеното от нас анкетно проучване, което може да бъде представено в най-общи линии по следния начин:

- ✓ В анкетата преобладават анкетираните на възраст 40-49 г. Съотношението мъже-жени е 56 : 44.
- ✓ Около 66 % от анкетираните живеят в Крумовград, 22 % – в села с население 100–500 д., 7 % – над 500 д.), а 5 % – до 100 д.
- ✓ 45 % от анкетираните са с период на уседналост 15-30 години, 41 % – над 30. Най-малък е дялът на заселите се през последните 15 години – 14%.
- ✓ Над 70 % от анкетираните са преселници от други селища на общината, около 20 % – от други общини на област Кърджали, 10 % – от други области. Водещи причини за заселване са намирането на работа, сключване на брак, по-добри условия на живот.
- ✓ Около 15 % отговарят, че са безработни, което кореспондира с вече установеното по-ниско ниво на заетост спрямо средните за страната стойности. Сред заетите най-голям дял имат тези в растениевъдство, търговията и образование (между 2 и 14 %), което показва разслоение между първичен и третичен сектор и различия в техния жизнения стандарт сред респондентите. Вторичният сектор е представен предимно от строителство, шивашка и химическа промишленост (между 6 и 8 %), което донякъде показва ролята на чуждестранните инвестиции в социално-икономическото развитие.

- ✓ Основните професии, към които се насочва населението, според анкетата са в сферата на образованието, строителството, икономиката и медицината. Най-голям е дялът на анкетираните с месечни доходи между 500-800 лв.
- ✓ Преобладаващата част от анкетираните посочват, че след 2015 г. се забелязва подобряване на социално-икономическите условия. С най-положителни настроения в това отношение се посрещат инфраструктурните подобрения и външните инвестиции.
- ✓ Над половината от анкетираните посочват неудовлетвореност от политическото управление в България като спрямо управлението на общината степента на неудовлетвореност е относително по-малка. Сред водещите причини се посочват ниските доходи, корупцията, високата безработица и емиграцията на население в млада възраст .
- ✓ Около половината от анкетираните декларират доверие към ДПС в общината, което може условно да се приеме и като значителна политическа и социална ангажираност на местното управление към проблемите на населението.
- ✓ Като най-голям проблем в развитието на община Крумовград анкетираните посочват забавяне реализацията на проекти, проблеми на селищното благоустройство и непрозрачните критерии при заемане на длъжност.
- ✓ По-голямата част от анкетираните имат роднини, работещи в страни от Западна Европа и заявяват лична склонност за емиграция към тези страни. Сред големите градове в България най-желани за заселване са Пловдив, София, Стара Загора и Кърджали. Настроенията за напускане на общината като цяло, могат да се определят като са силни.
- ✓ Налице е висока социално-икономическата оценка на анкетираните към фирми в общината от отраслите шивашка и добивна промишленост, хотелиерство, ресторантьорство и строителство.
- ✓ Сред основните проблеми изпъква недостигът на работни места. Почти всички изразяват мнение за подобряване на инфраструктурата в общината, осигуряване на качествени здравни и социални услуги, повишаване на доходите, за асфалтиране на всички улици независимо от техния клас. Една част предлагат да се поддържа коритото на Крумовица, други – да се открият екологични производства.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат от проведеното изследване могат да се формулират следните важни изводи:

- Политическата география изследва политическите процеси върху пространствена основа. Безспорна принадлежност към нея има електоралната география.
- В края на XIX – началото на XX научните изследвания в областта на обществените науки започват да придобиват много по-голяма значимост, което на свой ред довежда и до взаимопроникване на предмета, обекта и методите на отделните научни направления.
- Междупредметните връзки на географията в системата на науките показват широкото застъпване на интердисциплинарни изследователски направления особено забележими в областта на Политическата география.
- Интердисциплинарите връзки в областта на електоралните изследвания отразяват широкия обхват на различните обществени фактори синтезиращи своето въздействие върху политическото поведение на населението, респективно – електоралната география.
- Натрупаната база от изборна статистика позволява широкото взаимстване и използване на статистически методи от областта на демографските, социологическите, икономическите и регионалните изследвания.
- Специфичен метод за комплексен анализ на разнообразни по характер статистически данни върху пространствена основа представлява т. нар. географски паспорт.
- Източните Родопи разполагат със значителни запаси на полезни изкопаеми, хидро-климатични и биологични ресурси.
- Област Кърджали се отличава с периферно географско положение и относителна отдалеченост от основните пътни артерии и най-големи градове в страната. Добър стратегически потенциал представлява възможността за трансгранично сътрудничество с Република Гърция.
- Макар и с не голям пространствен, демографски и социално-икономически потенциал, в областта се наблюдава относително съхранена природна среда и възрастова структура на населението.

- За населението на област Кърджали е характерен най-висок дял на български граждани с турско етническо съзнание и преобладаваща ислямска конфесия в България. Същевременно социално-икономическата активност е по-ниска от средната за страната.
- В резултат от емиграционните процеси областта регистрира най-ниската избирателна активност в страната на парламентарни, президентски и европейски избори след 2011 година. Основна причина за проблема обаче са неактуализираните в продължения на десетилетия избирателни списъци
- Водеща политическа сила за целия изследван период във всички общини на областта е ДПС.

ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. *Дефинирани са мястото, интердисциплинарните връзки и практико-приложният потенциал на електоралната география в системата на обществените науки, включително и чрез авторска схема.*
2. *Направен е опит за използване на географския паспорт като алтернатива на традиционно използваните в социално-икономическата география коефициенти / индекси (на концентрация, локализация, специализация и др.), включително и конкретните им форми на проявление в електоралната география.*
3. *Апробиран е метод за прогноза на електорални резултати на примера на област Кърджали, община Крумовград, град Крумовград и отделни по-малки селища или избирателни секции на базата на т. нар. „пространствена електорална поведенческа памет“.*